БИБЛИОТЕКА „БЕЛЕЖИТИ БЪЛГАРИ“
ИЗДАНИЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

№ 5

ХАДЖИ ДИМИТЪРЪ, СТЕФАНЪ КАРАДЖА И ТѢХНИТѢ ДРУГАРИ

ЖИВОТОПИСНО-ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРКИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

ОТЪ
ИЛИЯ С. БОБЧЕВЪ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1930

Ст. Савова

БИБЛИОТЕКА „БЕЛЕЖИТИ БЪЛГАРИ“
ИЗДАНИЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

№ 5

ХАДЖИ ДИМИТЪРЪ, СТЕФАНЪ КАРАДЖА И ТѢХНИТѢ ДРУГАРИ

ЖИВОТОПИСНО-ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРКИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

ОТЪ
ИЛИЯ С. БОБЧЕВЪ

ГРАДСКА-БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1930

I. Хаджи Димитъръ Асеновъ

Хаджи Димитъръ! Кой българинъ не е пѣлъ неговата пѣсень — безсмъртното творение на Христо Ботевъ? Кой не си представя тоя приказенъ юнакъ, все още живъ, тамъ на Балкана, потъналъ въ кърви; на една страна захвърлилъ пушка, на друга-сабя на две строшена?

Славата на Хаджи Димитра, като народенъ герой, е и слава на Ботева, като неговъ пѣвецъ. Повечето българи знаятъ за Хаджи Димитра толкова, колкото ни разказва за него оная ода и балада, която вѣчно ще краси нашата книжнина. А животътъ, личностьта, дѣлата и нравитѣ на тоя народенъ деецъ, редомъ съ ония на неговия другарь Стефанъ Караджа, заслужватъ най-грижливо изучване.

Хаджи Димитъръ х. Николовъ Асеновъ е роденъ въ славния и родолюбивъ български балкански градъ Сливенъ, на 10 май 1840 год. Махалата или предградието, дето се е родилъ Хаджи Димитъръ, се зове Клуцохоръ и е заселена, както се твърди, отъ изселници на срѣдновѣковната крепость Асеница или Асеновецъ, въ Асеновското устие, на два часа разстояние отъ Сливенъ. Основана отъ първитѣ Асеновци, тая крепость е била заселена отъ стари български болярски родове отъ 1186 год. насамъ и разрушена презъ времето на робството ни подъ турцитѣ отъ кърджалийскитѣ злочинства.

Единъ отъ Асеновци, дѣдо Кръстьо, дѣдо на Хаджи Димитра, съ време се установява въ Клуцохоръ и тукъ му се раждатъ синове: Добри, Стоянъ и Никола — баща на Хаджи Димитра. Ожененъ за Марийка, сѫщо Клуцохорчанка, Никола Кръстевъ Асеновъ има седемь момчета: Христо, Кръстьо, Янаки, Петъръ, Димитъръ, Георги, Тодоръ и три момичета — Тяна, Бойка и Ангелина.

Занятието на Никола Хаджи-Димитровия баща е било мирно и спокойно: ханджийство и кебеджийство — тъкане на губери и кебета. Съ тоя си занаятъ, при денонощенъ трудъ, тоя човѣкъ наистина забогатява достатъчно, за да може дори да отиде да се поклони на гроба на Спасителя въ Иерусалимъ и да стане поклонникъ не само той, но и цѣлото негово семейство, включително и Димитъръ, който е билъ по него време на двегодишна възрасть.

На тая си възрасть, наистина, Хаджи Димитъръ не е могълъ много поука да добие отъ това поклонничество. Но и по-късно да бѣше отишълъ въ Иерусалимъ, той щѣше да носи само за лице благочестивото име хаджия: друга кръвь бѣше наследилъ той, други нрави бѣше добилъ и отъ баща и отъ майка.

Роденъ въ едно време, когато народното съзнание, проспало цѣли вѣкове, бѣше се събудило у българина и устремътъ къмъ двойна свобода се усилваше все повече, подхранванъ отъ надеждата, че дѣдо Иванъ, т. е. Русия, ще освободи единъ день българския народъ; когато хайдути, като чичовцитѣ му Стоянъ войвода и Добри Кръстевъ, ходѣха по горитѣ, да бранятъ поробения народъ отъ турски изедници и грабители, той наследява качествата на своитѣ чичовци. Нѣщо повече: по снага и по лице, по нрави и по обноски, той цѣлъ е одралъ, както се казва, вуйча си Желѣзка Палабуюкътъ, сѫщо така известенъ хайдутинъ.

Отъ друга страна, разположенъ въ политѣ на гордия Балканъ съ неговата величествена красота, населенъ съ хора будни, работливи, предприемчиви и родолюбиви, градътъ Сливенъ не можеше да не повлияе върху наследенитѣ дарби на Хаджи Димитра, тъй както бѣ повлиялъ на Добря Чиптуловъ. Докато отъ последния направи славенъ народенъ поетъ, който пѣе за свободата и зове балканския юнакъ да се събуди отъ дълбокъ сънь, на Хаджи Димитра той дава сила, вдъхва му духъ и направя отъ него герой, който се откликва на пламенния зовъ на своя сънародникъ и изпълня неговия заветъ. Не току тъй е казано, че поетътъ и героятъ сѫ отъ едно и сѫщо племе . . .

Юнашкитѣ си качества Хаджи Димитъръ проявява още като дете на 40 дни, когато го кѫпятъ. Докато го види майка му, залисана съ нѣщо, той, съ онова юнашко сърдце, което има, за единъ мигъ се премѣта по корема си въ коритото, безъ да му мисли, че може да се удави.

Тая си пъргавина и палавость Хаджи Димитъръ проявава още по-силно, когато вече става момченце „лудо, младо живо,“ и има где да я приложи още съ време.

Понеже Сливенъ е градъ, населенъ съ турци, които българитѣ не могатъ да обичатъ, и понеже той е наследилъ омраза срещу турцитѣ, подтисници на българския народъ, Хаджи Димитъръ смѣта за най-добра своя игра и забава да води другаритѣ си на бой съ камъне и пращки, начело съ направени отъ него барабанчета и развѣти знамена, срещу турчета, които или смѣло излѣзватъ срещу тая храбра дружина, или пъкъ биватъ изненадвани въ нѣкой виръ на Асеновското устие и, вмѣсто военна плячка, оставятъ на победителя дрехитѣ си, а сами се връщатъ голи плачешкомъ у дома си.

Едновременно съ това Хаджи Димитъръ ходи на училище и се учи известно време при Димитра Кишиша, а следъ това въ 1850 год. се прибира при баща си и се предава на мирното бащино си занятие — кебеджийство и ханджийство.

То се знае, че нито училището, нито занятието, нито възрастьта не можеха да измѣнятъ вроденитѣ качества на Хаджи Димитра. Напротивъ, порасълъ, той вече не се задоволява съ това да бие турчетата, които срѣща, а почва и да се упражнява въ стрелба съ пищовъ... Неговата буйность го прави негоденъ да прислужва на разни горди придирчиви турци, гости на бащина му ханъ. За обидитѣ, които му се отправятъ въ разни случаи отъ подобни досадни гости, Хаджи Димитъръ не остава длъжнъ и единъ-двама отъ тѣхъ плащатъ съ живота си....

Разбира се, това държане на Хаджи Димитра не може да се хареса на турцитѣ. Особено имъ подига жлъчката, „каяфетътъ“ на тоя „гяуринъ“ — неговата носия: той се осмѣлява да се облича, тъй както се обличатъ свободнитѣ турци и тъй както го виждаме снетъ отъ него време съ пушка въ ржка и чифте пищови на поясъ. На това отгоре и не се отнася съ почить къмъ чорбаджи Георгаки, турско орждие... Какъ може това?..

Най-обикновеното благоразумие заставя Хаджи Димитра да се отстрани поне временно отъ сливенъ.

Хаджията забѣгва въ Н. Загора, но знае де да се настани: у Османъ ага, известенъ ятакъ-укриватель на разбойници. Тукъ той си намѣрва добра работа: очиства нѣколко разбойника, приятели на господаря му и народни изедници.

Върналъ се въ Сливенъ, Хаджи Димитъръ не може да се спре мирно при баща си и се главява полски пждарь въ продължение на две лѣта.

Сега той е свободенъ да си събере малка дружинка и да премахне още нѣкой турчинъ-изедникъ отъ околнитѣ села. Но българинътъ, както се знае, по него време страдаше не само отъ тежкото иго на турчина, но и отъ духовното робство, което му бѣше наложилъ гръцкиятъ патриархъ и чрезъ което искаше да преобърне българския народъ въ елински. Покрай турския паша въ дадена область върлуваше по своему и гръцкиятъ владика.

Хаджи Димитъръ вижда и разбира това робство, и бидейки приятель на Стефанъ Гидиковъ, виденъ сливенски родолюбецъ, взема живо участие въ борбата на сливенци срещу Одринския гръцки владика за свои църкви и училища, за свои свещеници и учители.

Тая борба взема своя върхъ, когато Одринскиятъ владика се осмѣлява въ 1857 год. да посети Сливенъ и дори се опитва да прави богослужение на гръцки въ църквата „Св. Димитъръ“. Едва произнесълъ обаче първитѣ думи на гръцки, сливенскитѣ граждани, начело съ Гидикова и Хаджията, почватъ да викатъ: „Вънъ, вънъ!“ . . .

Владиката вижда опасностьта и се принуждава благоразумно да напусне града и да отиде въ Ямболъ. Но тукъ го застига „многоздравето“ на Хаджи Димитра: че ако се върне въ Сливенъ, ще изпълни рѣка Тунджа . . .

Ала докато гръцкиятъ владика евтино се отърва отъ тоя си опитъ, неговиятъ съотечественикъ Костаки Хекимена, лѣкарь въ Сливенъ, получава едно наказание, каквото е дирѣлъ. Развратникъ, който се подигралъ съ честьта на нѣколко моми, на това отгоре и турски шпионъ, той възбужа негодуването на Сливенци, знайни по своитѣ нрави и по своето родолюбие, и то дотолкова, че Хаджи Димитъръ и неговиятъ другарь Димитъръ Дишлията го осѫждатъ на смърть. Присѫдата се изпълня на 5 августъ 1857 год. безъ да бѫдатъ хванати изпълнителитѣ ѝ.

Едно ново убийство, онова на кадията Али-Ефенди, който бѣше извършилъ много неправди, отъ Панайота Хитовъ, отпосле войвода, и негови другари, за изследването на което турцитѣ подлагатъ баща му и братята му и самия него на разни изпитания, заставятъ Хаджи Димитра да намѣри своето призвание, като избере пѫтя, по който най-много може да бѫде полезенъ на отечеството си: да стане хайдутинъ, да дири „отмъщение за бащинитѣ рани.“

Една тъмна и студена нощь той цѣлува ржката на своята натжжена майка, прощава се съ нея и ѝ съобщава, че отива не на тежка печалба, а да се бори за свободата на народа си. Разплаканата майка цѣлува своето чадо по челото, благославя го и го изпраща до Сливенския Бармукъ-баиръ, дето се намѣрва съ Панайота Хитовъ, Стояна Папазоолу и Никола Аджемътъ.

Сега Хаджи Димитъръ е вече намѣриль своето призвание. Той обикаля презъ 1860 г. заедно съ Георгя Трънкинъ, който дохожда отъ Влашко и бива избранъ за войвода, — тършува изъ Чирпанско, Търновско и Пловдивско, докато въ едно сражение на едно мѣсто между Елена и Беброво войводата пада пронизанъ въ сърдцето. Следъ това тоя неспокоенъ духъ минава подъ войводството на Панайота Хитовъ, който се хвали съ своитѣ записки, че е ималъ дружина избрана като захарска пшеница — загария, и въ която, освенъ Хаджи Димитра и Стоянъ Папазоглу, четници сж: Никола Мавродиоглу отъ Ямболъ, Жельо Черневъ отъ Ямболъ, Стоянъ Аранаудоглу отъ Жеравна, Яньо отъ Македония — Банско, Георги Сливенлията отъ с. Терзобасъ (Сливенско), Коста отъ Ст.-Загора, Божилъ Бафоли оть Сливенъ и Никола Овелията отъ Сливенъ, — всички 12 души съ войводата.

На пролѣтьта тия юнаци слѣзватъ на Тракийското поле отъ брѣговетѣ на Тунджа и ходятъ по Черноморскитѣ страни и Бакаджика до Гергьовдень, следъ което се упжтватъ къмъ Балкана, а зимата прекарватъ въ Рамаданъ.

Между това идеята за освобождението на България все повече зрѣе въ главитѣ на всички българи-родолюбци и народни водачи, начело съ незабравимия Сава Стойковъ Раковски.

Свободниятъ животъ, който получиха бивши турски роби — гърци, сърби и ромъни не може да не въздействува, особено на ония българи, които по една или друга причина попадаха въ Сърбия или Ромъния.

Поемата на Раковски „Горски пжтникъ“, дето се възпѣваха волния хайдушки животъ и борбата срещу турчина и гърка, още повече подействува магически върху умоветѣ и сърдцата на тогавашната младежь.

Отъ думи Раковски минава на дѣло. Въ 1862 г. той можа да събере цѣла българска легия, да застане на чело на нея като български войвода и да се яви на помощь на сърбитѣ въ тѣхната борба за освобождение на Бѣлградъ отъ турски войски, съ надежда, че сърбитѣ ще помогнатъ на българитѣ да изгонятъ турцитѣ изъ България.

Позивътъ на Раковски, въ който се казваше: „Отечеството ни скоро ще се освободи, пригответе се,“ заедно съ издавания отъ него вестникъ „Дунавски лебедъ“, достигна дори до Панайота Хитова и неговитѣ другари, и подействува силно на душитѣ имъ. Тѣ всички съзнаватъ, че вършатъ едно велико общенародно дѣло и че сѫ нѣщо повече отъ онова, което мислятъ за себе си.

Презъ пролѣтьта сѫщата година Панайотъ повежда своитѣ другари къмъ Срѣдня (Сърнена) гора. Въ село Крива-Круша дружината изненадва Али Мехмеда и неговитѣ осемь души разбойници, и убива главатаря. Отъ Сърнена гора дружината отива къмъ Котленския Балканъ (на Сухидѣлъ), дето се срѣща случайно съ четницитѣ на Иванъ Марковчето отъ Котелъ и Иванъ Ензето отъ Габровско.

Въ 1863 г. Х. Димитъръ е пакъ съ Панайота Хитовъ, и му става байрактарь. Къмъ есеньта той минава съ войводата си въ Сърбия. И двамата се установяватъ въ Крагуевацъ въ продължение на три месеца, отдето отиватъ въ Бѣлградъ и прекарватъ зимата. Свободата въ Сърбия усилва желанието на Хаджи Димитра да ратува за освобождението на народа си.

Въ пролѣтьта на 1864 г. Х. Димитъръ минава въ Влашко, за да състави чета, която да поведе къмъ Балкана, и да се срещне съ Панайота Хитовъ въ мѣстностьта Озана.

Заедно съ Стояна Папазоглу Хаджи Димитъръ отива въ Букурещъ при Раковски. Срещата на Хаджи Димитра съ тоя пламененъ родолюбецъ не можеше да не повлияе най-решително, насърдчително и благотворно върху него. Раковски бѣше изказалъ въ своята книга „Българскитѣ хайдути“ мнението, че народнитѣ хайдути, които често вzематъ Балкана, за да отмъстятъ на турцитѣ за лични обиди и увреди, трѣбва да станатъ бунтовници, които да се борятъ за народното освобождение по нови начини, а именно чрезъ съставене чети въ чужбина, които да минаватъ въ България за пробуждане на раята и омаломощване на потисницитѣ ѝ.

Имайки предвидъ прѣчкитѣ, които правѣше грѣцкото духовенство въ устрема на българитѣ къмъ свободенъ животъ, Раковски внушава и на двоицата юнаци една мисъль: „Ако можете да убиете владиката въ Търново, ще направите голѣмо добро на народа си“, казалъ имъ той.

Стоянъ Папазоглу и Хаджи Димитъръ съставятъ една чета отъ 12 души, която избира първия за войвода, а втория за знаменосецъ. Дружината се събира въ Гюргево. Съ препорѫка на Раковски дохожда отъ Свищовъ една лодка и я отвежда на българския брѣгъ въ Свищовъ, отдето тя се запѫтва за Търново. Войводата, обаче, изостава по пѫтя, а Х. Димитъръ, види се отъ нежелание да се пролива християнска кръвь, не напада владишкия конакъ, а заминава съ момчетата за Стара-планина. Следъ като лѣтува въ Балкана, Х. Димитъръ се връща презъ есеньта въ Влашко и въ 1865 год. остава тамъ.

Въ 1866 год. ние виждаме, че Х. Димитъръ, Караджата и Жельо минаватъ въ България съ 20 момчета. Презъ лѣтото, троицата се скарватъ, раздѣлятъ се и ставатъ войводи на три разни чети, за да се събератъ отново презъ есеньта и върнатъ въ Ромъния.

Презъ зимата на 1866 год. Х. Димитъръ прекарва въ Букурещъ, но поради доноситѣ на турски шпиони на два пѫти бива затварянъ въ тъмница отъ ромънскитѣ власти.

Отъ своя страна Раковски не спѣше, бидейски „вихъръ, котелъ, що кипѣше надъ нѣкакъвъ буенъ, стихиенъ огънь.“

Въ 1867 г. той се опита да състави втора българска легия и написа „Законъ за българскитѣ народни чети“.

Тоя „Привремененъ законъ“ бѣше отъ 16 члена съ прибавка на смъртната клетва, съ която всѣки войвода трѣбваше да закълне дружината си. Условията за приемане четници тукъ правятъ на Хаджията особено впечатление. Който има намѣрение да постѫпи въ народнитѣ горски чети, трѣбва да се откаже съ клетва: 1. отъ пиянство; 2. отъ лъжа; 3. отъ кражба въ дружината; 4. отъ развратъ; 5. да бѫде всѣкога услужливъ на войводата и байрактаря си; 6. да не причини никакво несъгласие чрезъ раздори, клюки и кавги между дружината и др.

Новооснованиятъ въ Букурещъ Български Таенъ Централенъ Комитетъ сѫщо така действуваше предъ българи или чужденци въ полза на българското народно дѣло съ брошури и позиви чрезъ вестникъ „Народность“. Единъ мемоаръ отъ името на българския народъ бѣ изпратенъ отъ Комитета до Султана, отъ когото се искаше да признае независимостьта на

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

България и да се прогласи, освенъ султанъ на турцитѣ и за царь на българитѣ, та да се образува една двойна монархия — българо-турска, подобна на Австро-Унгария. Едновременно съ мемоара до Султана Тайниятъ Централенъ Комитетъ издава позивъ къмъ Българския народъ, за да го извика къмъ новъ животъ:

„Българи! пишеше тамъ — длъжность священна ви зове днесъ повече отъ всѣки други пѫть да се обадите и си дигнете гласа високо и да покажете на свѣта, че живѣете и че ще се явите въ нуждното време съ всичката своя сила и мѫжество, като достойни потомци на славнитѣ прадѣди Крумовци, Асѣновци... Небето ни следва и ще ни помогне!“

Всички тия събития не можеха да не влияятъ върху Хаджи Димитра. Той окончателно се предава на служба народу си и почва да дири начинъ, какъ да събере една по-голѣма дружина, за да мине въ България и да пролѣе кръвьта си за нея.

Началото, което дадоха четитѣ на войводитѣ Филипъ-Тотьо и Панайотъ Хитовъ сѫщата година, идѣше да възпламени и безъ това юнашкото и родолюбиво сърдце на Хаджи Димитра.

Установенъ по него време въ влашкия градъ Плоещъ, той успѣва да събере една чета отборъ юнаци; но когато дохожда редъ да ги снабди съ всичко нуждно за единъ походъ въ България, предъ него се изправятъ редъ прѣчки. Раковски, който можеше съ името си и съ влиянието си много лесно да събере нуждниітѣ срѣдства, умира въ Букурещъ на 15 октомврий 1867 год., повтаряйки думитѣ на своя „Горски пѫтникъ“:

Народъ, кой своя правда желае,
Мила свобода и скѫпоценна,
Трѣбва съ орѫжие да я сдобие,
Съ жертва голѣма, жертва священна.

Народното съзнание у българитѣ въ Ромъния, обаче, не бѣше толкова силно, за да помогне на едва що зародилото се бунтовно дѣло. Мѫчнотиитѣ, които срѣща Хаджи Димимитъръ, останалъ самъ на себе си, сѫ толкова голѣми, че той е принуденъ да отложи похода за следната година. Нѣщо повече: понеже го е срамъ да иска все отъ едни и сѫщи хора пари за да изхрани юнацитѣ си, той прибѣгва до една хитрость: похвалва се на нѣколко души българи „иманяри“, че познава въ България единъ човѣкъ, у когото има „разковниче,“ съ което се намира скрито имане, та взема отъ иманяритѣ 50 жълтици капаро и разноски за лицето, което ще отиде за разковничето. Признавайки чистосърдечно своя грѣхъ въ случая предъ нѣколко добри българи, Хаджи Димитъръ отпосле самъ отива въ България, за да посочи на Бузлуджа разковничето за успѣха на всѣко наше общо дѣло, а именно беззаветната любовь къмъ България!

II. Стефанъ Тодоровъ Караджа

Кой бѣше оня, за когото Хаджи Димитъръ пита въ сетния си часъ: „Кажи ми, сестро, де е Караджата?“

Чий бѣше този духъ, когото и досега дирятъ балканскитѣ самодиви, юнашки посестрими?

И за него голѣмото множество български читатели знаятъ само онова, което нашиятъ народенъ поетъ Иванъ Вазовъ писа въ „Епопеята на забравенитѣ“. Това е, наистина, достатъчно, за да го обичаме и да се възхищаваме отъ него до обожаване; но ние трѣбва повече да го познаваме, та още повече да го обикнемъ и да се очудваме на онова величие, което се излѫчва отъ него . . .

Стефанъ Тодоровъ, отпосле нареченъ отъ турцитѣ „Кючукъ Стефанъ“ и „Тулчанецътъ“, а отъ българитѣ — „Стефанъ Караджа“, е роденъ въ село Ичме, сега Стефанъ-Караджово, Елховска (бивша Казълагачска) околия, между 12 или 20 май 1844 г.

Селото Стефанъ-Караджово, дето се роди Караджата, е разположено на равнище, въ Тракийското поле. Равна Добруджа отгледа и откърми тоя славенъ юнакъ още отъ малко дете. Но ако дивниятъ Балканъ не му даде нѣщо отъ своята мощь, като на Хаджи Димитра, и той, като своя другарь, бѣще наследилъ и отъ баща и отъ майка горда и буйна юнашка кръвь.

Бащата на Стефана се зовѣше Тодоръ Димовъ, майка му се казваше Каля, дъщеря на Дафина Стоянова Маринчовица отъ рода на Бѣляне или Бинбѣльовци; тя по кръвь държи връзка съ прочутия войвода Момчилъ, който се е подвизавалъ при падането на Българското царство около Димотика и на смъртния си часъ оставилъ заветъ на сестра си Стоянка, да отмъсти за смъртьта му на ония, които поробватъ българския народъ. Тоя заветъ изпълня следъ петь вѣка правнукътъ на Момчилъ войвода, Стефанъ Караджа, откакъ по-рано негови сродници добиватъ известни права и предимства отъ Султана, като главатари на войницитѣ отъ поселищата „Войникътъ“

Узуновскиятъ родъ, отъ който е била бабата на Караджата Търна, е билъ известенъ по борбитѣ си съ гърци и гръцки владици.

Въ отличие отъ Хаджи Димитра, чийто баща е гражданинъ и състоятеленъ хаджия, Стефанъ Тодоровъ е билъ синъ на беденъ селянинъ, чиято сиромашия, а може би и турската робия, го принуждава да напустне родното си село, съ което го свързватъ най-хубави спомени за славното минало на негови дѣди и прадѣди и, още когато Стефанъ билъ момченце на четири години, да отиде да дири щастие въ богата и плодородна Добруджа.

Най-първо Тодоръ Димовъ живѣе въ Долно-Чамурлий, после — въ Бей-Даудъ.

Тукъ именно Стефанъ за първи пѫть почва да се учи на четмо и писмо при учителя Петъръ Топъ-Сакаллията и сѫщевременно пасе говеда. И до сега по тия мѣста се приказва за малкия тоя говедарь, че ималъ сила да стигне всѣко пощръклѣло говедо, да прескочи, на овчарско прескачане, всѣка кола, натоварена съ сѣно.

Откакъ живѣе по-после въ селата Сарж-Юртъ и Потуръ, дето се учи при учителя Влади, Стефанъ най-после се установява покрай баща си въ Тулча, отъ дето му остава и името Стефанъ Тулчанецътъ.

По него време цѣла Добруджа бѣше подъ турско и гръцко робство, както е сега подъ ромънско. Но тукъ живѣеше, както и сега живѣе, будно българско население, което жадуваше за свобода и вземаше завидно участие въ българо-гръцката църковна борба. Между градоветѣ, които имаха рѫководна роля, бѣше градътъ Тулча — начело на първо мѣсто съ Хавезовци, Димитраки бей и други видни заможни граждани, които искаха да извоюватъ на народа си правото да има свои училища, за да се учи, и църкви, въ които да се моли Богу на своя бащинъ езикъ.

Ето защо тукъ, повече отколкото по селата, малкиятъ Стефанъ имаше възможность и по-висока наука да добие и съ по-гореща любовь къмъ отечеството си да се надъха.

Особено силно влияние имà върху него учительтъ Енчо Кузмановъ. Тоя учитель, покрай уроцитѣ по гръцки, успѣва да му разправи много нѣща за българския народъ, който съ своето минало показва, че заслужва и по-добро бѫдеще.

Ето защо ние виждаме Кючукъ-Стефана още отъ раннитѣ му детски години да мрази турцитѣ, притѣснители на българския народъ, — умраза, която се изразява въ чести бойове, нанасяни отъ негова страна на разни турчета.

Отъ тая умраза не по-малко патятъ по-после гърцитѣ, които живѣятъ въ Тулча, и то колкото повече борбата за църковни и училищни правдини се сгѫстяваше и въ тоя градъ, както и въ другитѣ български земи, докато въ 1870 г. се прогласи независима Българска Екзархия.

Особено благоприятно положение за сблъскване съ турцитѣ добива Стефанъ, когато става помощникъ на баща си, който е градски пазвантинъ (нощенъ пазачъ), поради което получава име Стефанъ Пазвантчето. Сега той може, както си ще, да набие всѣки срещнатъ презъ нощьта турчинъ; предлози има много: едни вървѣли изъ улицата безъ фенеръ, други го нападнали на вѣрата му...

Разбира се, пазвантството не е занаятъ, и зеть му Никола Станчевъ, мѫжъ на сестра му Търна, не иска да остави безъ занаятъ своето шурейче. Той го взема при себе си чиракъ, да го учи на обущарство и бакалство. Работи Стефанъ, труди се, учи се на занаятъ; но, пъргавъ и буенъ какъвто е, той повече обича да излиза да се побори съ нѣкой турчинъ, особено съ нѣкой турски пехливанинъ, който се надува предъ българитѣ съ юначеството си, или да изрази въ нѣкое друго действие силата си. Зеръ, той най-добре може да играе разни игри, да издига най-голѣми тежести, да препуска найлуди коне. Единъ пѫть нелѝ се качи, за учудване на всички, на голъ и неоседланъ конь, прострѣ се на гърбъ върху него и така го препуска дълго време, безъ да падне?

Най-голѣмо очудване, обаче, извика и у българи и у турци Кючукъ-Стефанъ, когато на единъ сборъ надви на всички турски пехливани и най-накрая — най-голѣмия турски пехливанинъ Плясата. Очудваха се и се гордѣеха българитѣ, а у турцитѣ, покрай очудването, се яви и зависть и умраза. Нѣщо повече: Плясата се закани, че ще си отмъсти за тая обида...

Вижда Стефанъ, че животътъ му въ Тулча не може да бжде сигуренъ, че може да стане марцина жертва на нѣкое подло убийство, не на двубой — гърди срещу гърди, — отъ който нѣма страхъ.

Цѣлувайки ржка на любещъ баща (майка му бѣ умрѣла въ Караманъ-кьой и погребана въ Бей-Даудъ), прощавайки се съ братя, сестри и зетьове, подъ предлогъ, че отива по търговия, той заминава на 1862 год. за Ромъния къмъ Браила. Тукъ, обаче, неговиятъ неспокоенъ духъ не се спира.Вестьта, че въ Херцеговинско има възстание, че турци и черногорци се биятъ, че родолюбецътъ Раковски става войвода и събира българска легия въ Бѣлградъ, достига и до неговитѣ уши. Той чува за славата на Раковски, той чете негови позиви. Отечеството вика чрезъ него: „На оржжие!“

„Катъ боенъ конь, кога зачуй тржба“ Стефанъ лети къмъ Бѣлградъ и веднага постжпва въ легията редомъ съ войводата Ильо Марковъ, Василъ Левски, Василъ Друмевъ (отпосле Климентъ Търновски), Василъ Д. Стояновъ, Димитъръ Захралията, Христо Ник. Македонски и др.

Тукъ при бойоветѣ на сърбитѣ и на българската легия за освобождението на Бѣлградъ младиятъ буенъ легионеръ показва чудеса отъ храбрость, още при кръщението си въ бунтовничество.

Както го описва Христо Македонски въ своитѣ записки, при нуждата да се създаде смутъ между турцитѣ въ Бѣлградъ, Кючукъ Стефанъ, придруженъ отъ Македонски, напада безстрашно кжщата на тамошния бей и съ пъргавина, която съперничи на неговата смѣлость, убива самия бей. Това и други негови подобни дѣла му спечелватъ обичьта и уважението на Раковски и на всички негови другари.

Откакъ легията се разтурва преждевременно, безъ да може заедно съ сръбската войска да проникне въ България и се бори за българската свобода — поради споразумението между Сърбия и Турция, — Стефанъ Караджа се връща въ 1863 г. въ Тулча.

Винаги веселъ и засмѣнъ, като Василя Левски, той пѣе явно и открито бунтовнически пѣсни отъ тогавашно време — Чинтуловитѣ „Стани, стани, юнакъ балкански“, „Кжде си вѣрна ти, любовь народна?“...

Слуша го, слуша една отъ сестритѣ му, която знае, че си иде отъ Цариградъ, дето е билъ по търговия, па го пита:

— Где ги учи тия пѣсни, бате?

— Въ Цариградъ, отговаря спокойно Стефанъ и продължава да пѣе, унесенъ въ блѣнове за нови подвизи, за нови борби за народна свобода.

Освенъ съ пѣснитѣ, обаче, Стефанъ, когото боеветѣ съ турцитѣ каляватъ и насърдчаватъ за нови подвизи, действува изъ околнитѣ села на Тулча и съ проповѣди, за да състави мѣстни революционни комитети. Думитѣ му не оставатъ напраздно, и той успѣва да основе такива въ нѣколко села.

Успѣхитѣ му въ тая посока му внушаватъ все по-голѣма смѣлость. Когато да жени обичната си сестрица Пенка, той на сватбата ѝ така сръчно играе съ една кама, че всички присѫтствуващи турци се смайватъ отъ това негово изкуство, което не подозиратъ у единъ българинъ, и почватъ да клатятъ глава.

Разбира се, Стефанъ не се спира тукъ. Следъ сватбата, на втория день на Коледа, той се качва на една кола, завързва на нея бѣлъ байракъ и тръгва изъ Тулча, пѣейки разни бунтовни пѣсни. Турцитѣ отъ своя страна това и чакатъ, и го арестуватъ.

Работата би се смѣтнала за невинна — кой зачулъ и разбралъ, що казватъ пѣснитѣ, кой не, — и ако щете за пиянска, но за проклетия, когато търсятъ изъ дрехитѣ на Караджата, намѣрватъ кама и револверъ!... Що е това у единъ гяуринъ? Стресватъ се турцитѣ. Тѣ се смайватъ още повече, задето Стефанъ продължава да пѣе въ затвора и да се кара, че не му носятъ печена кокошка и вино на обѣдъ и на вечеря.

— Тоя кератия трѣбва да е лудъ, викатъ турски тъмнични чиновници, като чуватъ за тия му прищѣвки, въ такъвъ часъ.

— Лудъ е, ефендимъ, викатъ приятели на Стефана, дошли да молятъ за неговото освобождение; нѣма си нигде никого и така ходи насамъ — нататъкъ и пѣе. . . .

— Завалията! викатъ турцитѣ и пускатъ „нещастниятъ“ гяуринъ.

Скоро, обаче, едно или нѣколко убийства, на турци, извършени за да събере повече пари за народни цели, правятъ Стефановия животъ въ Тулча съвършенно невъзможенъ, Подозренъ и преследванъ отъ турцитѣ, които нападатъ нощемъ дома на зетя му Никола Станчевъ, Кючукъ Стефанъ се преоблича въ турски дрехи и, като Мойсей следъ убиването на египтянина, решава ла бѣга наздраво отъ тоя край.

Срещу Връбница, на 1 априлъ 1863 год., той напуща Тулча и минава презъ Тръстенишкото теке, корията и върха Адъръ-баба. Въ гората Кара-Хасанска се прощава съ роднината си Балчо Нейковъ и, предчувствувайки, че това е жива раздѣла, съ сълзи на очи заминава за Ромъния.

Въ Влашката земя Стефанъ е пакъ неспокоенъ. Не че нѣма що да яде и съ що да се облѣче: България е въ робство! Въ 1864 год. той влиза въ една чета, която минава Дунава и незабелязано достига до Сливенския Балканъ. Тукъ той, както винаги, е живъ, пъргавъ, воленъ като орелъ, храбъръ като лъвъ.

Единъ день, когато четата стояла на пусия, по пѫтя минало едно турско заптие на конь и пѣело турски маанета. Всички се възмутили, най-много — Стефанъ. Какъ смѣе негова милость да пѣе турски пѣсни въ това юнашко царство? Безъ много да му мисли, нашиятъ юнакъ се спуска къмъ заптието, хърля се отзадъ на коня му, разорѫжава уплашения турчинъ и се връща при другаритѣ си съ хубава плячка.

— Ти се хвърляшъ като караджа, бе Стефане! казали смаянитѣ му другари.

Оттогава всички почнали да го именуватъ съ това прозвище, „Караджата“, съ което той се прослави и обезсмърти и което на турски значи сърна.

Въ 1865 год. Стефанъ Караджа е пакъ въ Ромъния. Държи гостилница въ Гюргево, храни и пои като Странджата нашитѣ хъшове и се занимава съ народни работи. Сега и тукъ той има случай да се запознае и сприятели съ Хаджи Димитра: подобенъ подобния дири.

Наскоро и двамата постѫпватъ въ четата на Иля войвода, съставена отъ 20 души, и минаватъ Дунава. Докато Хаджи Димитъръ се връща за малко време въ Ромъния, Стефанъ Караджа се озовава въ Пловдивъ, за да проучи известни въпроси относно основаването на единъ революционенъ комитетъ въ тоя градъ съобразно съ идеитѣ на Раковски за освобождението на България.

Дейностьта на Българския Таенъ Централенъ Комитетъ въ 1866 и 1867 г. още повече разпалва и безъ това пламналото родолюбие на Караджата.

Той не успѣва да влѣзе въ една отъ четитѣ, които въ 1867 г. минаха Дунава — копия на Панайота и на Филипъ-Тотя Но той се готви за нѣщо по-сериозно.

Гръцкото Критско възстание срещу турския яремъ, избухнало пакъ въ 1867 г., е и за него, както и за Хаджи Димитра, подбуда — часъ по-скоро да полети съ отборъ дружина за България и да се бори съ тиранията на турцитѣ, които сѫ заети съ критянитѣ. Това го вълнува, това бълнува Караджата по цѣли дни и нощи...

III. Образуване [на бунтовната дружина въ 1868 год.

Трудно, много трудно бѣ, наистина, и за Хаджи Димитра и за Стефана Караджа да устроятъ онова общо дѣло, което съставя най-сѫществената часть отъ тѣхния животъ, най-свѣтлата страница на нашата нова история — на борбата съ петвѣковното робство.

Не само защото всички българи въ Ромъния по едни или други съображения не искаха да подкрепятъ парично двоицата войводи и другаритѣ имъ; по-старитѣ войводи Филипъ Тотьо и Панайотъ Хитовъ сѫщо така не бѣха на единъ умъ: Филипъ искаше всѣка година да минава Дунава, докато повдигне народа на възстание или докато го убиятъ. Панайотъ Хитовъ намирваше, че и отъ набѣгитѣ нѣмаше никаква полза, а по-скоро вреда и че трѣбва или нѣщо сериозно да се приготви, или нищо да не се прави. Той дори успѣва да убеди нѣкои хъшове да не се записватъ четници. Съображението, което имаха Хаджията и Караджата, че трѣбваше да се използува затруднението на Турция покрай новоизбухналото по него време Критско възстание, не му повлия въ положителенъ смисълъ.

Настанени временно — Хаджията въ Букурещъ, а Караджата въ Гюргево, тѣ най-после, подиръ дълги тичания нагоре-надолу, успѣватъ да се справятъ съ всички затруднения. Намиратъ се родолюбиви българи, като търговцитѣ Райчо Поповичъ отъ Габрово, Иванчо Стояновъ отъ Русе, Никола Балкански отъ Котелъ, Дан. Хр. Поповъ отъ Плевенъ и мн. др., всички живущи въ Ромъния, които имъ даватъ нужнитѣ срѣдства, за да снабдятъ и себе си и своитѣ юнаци съ орѫжие, муниции, облѣкло и храна за известно време.

Въ края на юний дружината, съставена отъ две чети, все отборъ юнаци, бѣше готова не само да пролѣе своята кръвь за свободата на отечеството, но да пролѣе кръвьта на мнозина изедници, врагове и притѣснители на народа ни.

Четницитѣ бѣха отъ разни мѣста на България: Мизия, Тракия, Македония и Добруджа. Тѣ имаха разни занятия и разни възрасти. Едно бѣ еднакво у тѣхъ: любовьта имъ къмъ България и готовностьта имъ да се пожертвуватъ за нейното освобождение.

Трѣбва да подчъртаемъ, че тоя походъ имаше много по-голѣмо значение, отколкото нашествията отъ 1867 год. Той щѣше да подкрепи исканията на българския народъ, изразени повторно въ особено писмо до Султана и въ протести до представителитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ. Отъ него се чакаше да предизвика, ако не въоржжени възстания, то поне въоржжена помощь.

Тукъ или тамъ въ България, като отзивъ на пламенния позивъ, който се отправяше къмъ българския народъ, полека-лека идеята все повече и повече зрѣеше въ сърдцата и умоветѣ. Моментътъ бѣше отъ естество да въодушеви всѣки родолюбецъ, да вдъхнови всѣки поетъ, който милѣе за свободата на родината си, какъвто бѣше Димитъръ Великсинъ, живущъ тогава въ Ромъния. На това дѣло той посвети най-хубави стихове, а именно следния

ПОЗИВЪ

къмъ всички българи за освобождението на отечеството.

Български бунтовенъ маршъ.

Dulce et decorum
est pro patria mori
Hortaius

Пламна огъньтъ въ Балкана!
Кръвьта зе вечъ да тече;
Българинътъ вече стана
И, отчаенъ отъ корана,
Смърть или свобода ще!
Мили рожби на народа,
Храбри българи сега,
Съ чиста българска порода
Дигатъ бунта за свобода
Въ наша Стара-планина!
Пушката имъ гръмна вече,
Мечътъ имъ се закърви,

За свобода кръвь протече,
Ясно слънце днесъ изтече
И сърдцата съживи...
    Българскиятъ лъвъ днесъ вика
    Българитѣ на животъ!
    Днесъ е най-добра прилика
    Да изпѫдиме кръвника
    Отъ праотския имотъ!
Дързость, Българи! Станете!
Лъвътъ ви ще победи
Полумесецътъ! Вървете
Противъ врага и спасете
Българитѣ отъ чалми!
    Трѣбва синца днесъ да станемъ,
    Синца малъкъ и голѣмъ,
    Общо бунта да захванемъ
    И юнашки да се бранимъ
    Противъ клетия ислямъ!
Докогато не пролѣемъ
Кръвь за нашата земя,
Ний не ще да оживѣемъ;
Само тъй ний ще успѣемъ
Да сме тѣло съсъ душа!...
    По-добре е тамъ въ Балкана
    За свобода да умремъ,
    Нежели подъ мусулмана
    Да сме роби на корана
    И живота да кълнемъ...
Стига толкова горчиви
Вѣкове, отъ какъ търпимъ
Мѫжитѣ на тѣзи диви
Варвари немилостиви,
Стига въ огънь да горимъ!
    Българи! Днесъ вечъ е време
    Животъ и трудъ и пари
    Кой що може за свой племе
    Да пожертва, за да спреме
    Огньтъ, що го гори!
Кой що може днесъ да дава,
Ако щемъ да освободимъ

Бащината си държава,
А не роби и безъ слава
Въ люто робство да стоимъ!
Отъ иго и ангария
Кой отъ насъ е ситъ въ тозъ свѣтъ
Нека викне съ енергия:
Да живѣе България,
Смърть на турчина проклетъ!

Помѣстенъ въ вестницитѣ: „Народность“ и „Дунавска Зора“ и намѣренъ въ раницитѣ на нашитѣ избити юнаци отъ турцитѣ, а отъ после — въ чекмеджетата на Мидхадъ-паша, другиятъ позивъ гласѣше така:

„Братя българи! Теглилата, причиняеми на насъ отъ турското правителство, станаха вече несносни. То, вмѣсто да облекчава нашето състояние, отъ день на день го прави понетърпимо: отъ всичко това нѣма друго спасение, освенъ да станемъ и съ оржжие въ ржка да диримъ своитѣ права и свобода. Ето ний ви показваме пресвятъ примѣръ за това, като се хващаме за оржжие: следователно последвайте ни и ще бждете достойни потомци на нашитѣ славяни прадѣди: Крума, Бориса, Симеона и пр., които никакъ не търпѣха чуждо срамно и низко за човѣка иго.

Не надѣвайте се никому да дойде да ви освободи седящицъ съ сгърнати ржце! Не слушайте ничии съвети, а само и само надеждата ви да бжде основана на вашитѣ юнашки ржце, защото тия сж истинни и вѣрни ви приятель и помощникъ, който ще ви помогне и избави.

Братя! Времето е дошло и ни вика да диримъ нашитѣ права. Нека го послушаме и се покажемъ предъ свѣта народъ, достоенъ за свобода.

На всѣкиго, билъ отъ каква да е народность, па и на самия турчинъ седящицъ мирно, ще бжде почетена както честьта му, имота му, тъй сжщо и неговата вѣра. Намѣрението ни е да изгонимъ несносното злоупотрѣбление и да си добиемъ народнитѣ права и свободата.

Братя! Златогривиятъ лъвъ реве изъ Балкана и ни вика! Нека се притечемъ подъ неговия прѣпорецъ и съгласно съ едни уста да извикнемъ: свобода или смърть.“

Стара-планина.

Привременното правителство.

Едновременно съ тоя позивъ бива отправено писмо до Султана, въ което се обяснява причината за възстанието. Тукъ между друго се казва:

„Ваше Величество!

Време е да се убедите, че и занапредъ най-свободнитѣ Ви преобразования, най-добритѣ Ви закони, при такива условия нѣма да докаратъ желаемото промѣнение, защото всѣкога ще се разбиватъ о предубежденията на предпочетеното Ви племе, и ний отъ опитъ знаемъ, че дори все така да ни оставяте въ ржката на другитѣ, щото чуждитѣ все да прилагатъ Вашитѣ закони между насъ, ний винаги ще останемъ онеправдани и незадоволени.

Отъ това, Царю, естествено е желанието на българския народъ да поеме самси уведствованието на законитѣ и да бодърствува той, вмѣсто чуждия, върху тѣхъ. Това е правото и силното желание на българския народъ, за това, Царю, и ний днесъ предлагаме на Вашето Високо Размишление, че българский народъ иска и до край ще иска свое самостоятелно народно управление.

Това желание е дълбоко вкоренено въ сърдцето на всѣкий българинъ, което се изяви още миналата година чрезъ единъ меморъ на Ваше Величество и ако не става сега всичкий народъ съ оржжие въ ржка да го заяви и иска удовлетворението му, причината е, че българскиятъ народъ е увѣренъ дотолкова въ законностьта за искането на самостоятелностьта си, щото се ласкае още, че Вий сами въ своята политическа мждрость ще ги решите и ще му дадете удовлетворение.

Па ако и тоя пжть Ваше Величество не обърнете — което е намъ твърде непонятно по кои причини — Вашето високо внимание, тогава отчаянието е вече предъ вратата на всѣкиго българина и не ще забави много време, всичкиятъ народъ ще бжде принуденъ да залови оржжието и да последва нашия примѣръ и тогава е възможно, да не бжде вече късно за всичко, щото днесъ този чистъ български въпросъ да не вземе съвсемъ друго направление подобно на Кандиоитский въпросъ, защото отъ една страна отчаянието на българския народъ, а отъ друга, странната политика не ще пропустнатъ да повлекатъ едно разорително следствие за империята.“

Една „протестация“ до представителитѣ на Великитѣ сили гласѣше между друго следното:

„Побуденъ отъ само себе си и безъ да има ни най-малко спразумение и съотношение съ коя да е съседна държава или съ нѣкоя вънкашна сила, българскиятъ народъ изявява официално и съ света тържественость чрезъ своето привременно правителство, какво той не може веке да търпи голѣмитѣ угнетения на турскитѣ власти, залавя се на оржжие и се решава да пролива кръвьта си.

Българското възстание се въздържа и още се въздържа строго осамотено отъ всѣка странна политиката или каква би друга политическа идея, която би била противна на равновѣсието и общитѣ интереси на Европа. Ний протестираме даже едногласно въ честьта на народната си кръвь противъ всѣко такова мнение, което се преписваше тъй несправедливо досега на българския народъ, отъ която страна да бжде.

Цельта на българското възстание е да отнеме само въ своитѣ собствени ржце вжтрешното управление на общото си отечество българско и да се сдобие съ едно независимо народно правителство подобно на съседнитѣ държави: Ромъния и Сърбия.“

Любовьта къмъ отечеството най-после порасна, за да изпълни всички български сърдца, които биеха свободно въ гостоприемна Ромъния.

Въ надвечерието на заминаването си за България нашитѣ юнаци бѣха изпратени отъ Букурещкитѣ българи на нарочно устроенъ обѣдъ вънъ отъ Букурещъ съ възхищения, наздравици, благословии...

Предметъ на всеобщо внимание и уважение, тия скромни борци порастнаха сами въ своитѣ очи; тѣ още по-добре разбраха, че имало защо да живѣятъ до тоя часъ и че имало защо да умратъ следъ това!

IV. Походътъ и подвизитѣ на дружината

Сборното мѣсто на дружината бѣше мушията на българския родолюбецъ Михаилъ Колони отъ Сливенъ, която се намира недалечъ отъ Гюргево и носѣше име Петрушанъ.

Тукъ на 4 юлий 1868 год. двоицата войводи намѣриха своитѣ храбри другари и ги поздравиха съ предприеманото дѣло.

Откакъ въ тъмнината на хамбаритѣ тайно и тихо всички се облѣкоха съ не еднаква униформа, нарамиха пушки и раници и препасаха саби, войводитѣ поведоха дружината къмъ Дунавския брѣгъ.

Тукъ при две развѣти знамена тѣ дадоха клетва, че ще мратъ за отечеството си и по една покрита ладия преминаха Дунава за две нощи.

Хубавата българска зора не бѣше се още зазорила, когато нашитѣ юнаци се показаха на родния брѣгъ. Покровителствувани отъ нощьта, тѣ смѣтаха да се промъкнатъ незабелѣзано чакъ до Балкана и тамъ да прогласятъ възстанието.

Друго обаче било писано. Турската крайбрѣжна стража, навѣрно предупредена, бидейки на щрекъ, стреля срѣщу тайнитѣ гости на България. Отъ нѣколко гърмежи отъ наша страна пада убитъ единъ турски войникъ, а другитѣ се разпиляватъ и вдигатъ страшна тревога:

— Баскънъ варъ! (Нападение има!)

Планътъ е развалenъ, новъ трѣбва да се вземе. Възстание нѣма да се разгласява отсега; ще се действува предпазливо, докато се стигне Балкана!

Дружината, при всичко това, радостна, че е стѫпила на родна земя, не се смущава отъ неочакваната случка, а бодро и смѣло крачи къмъ Балкана.

Ала турската пушка, която се гръмна на Дунавския брѣгъ, не остана сама. Срещу храбрата дружина отъ около 120 души трѣбваше да излѣзатъ хиляди и хиляди турци — заптии, войници, башибозуци, за да я спратъ и върнатъ назадъ или избиятъ.

Петь славни боя издържаха тия юнаци, докато почти всички паднаха убити или ранени.

Откакъ направиха посещение на бея въ с. Сарѫяръ и взеха отъ него обещание, да не кара селянитѣ да му работятъ въ недѣля и въ празникъ, и заедно съ това взеха нѣколко коня за нуждитѣ на дружината, войводитѣ поведоха юнацитѣ по равното Дунавско поле.

Скоро ековетѣ отъ виковетѣ на турската стража „баскънъ варъ“ достигнаха и до тѣхъ; една тълпа въорѫжени турци, водени отъ заптиета, застигна дружината при с. Караесенъ, Свищовско.

Боятъ е неизбѣженъ. Нашитѣ юнаци избиратъ за удобно мѣсто караесенскитѣ лозя, спиратъ тамъ, окопаватъ се и чакатъ.

Ето ги — башибозуци, турци и черкези отъ селата Акчаяръ и Върбовка, смѣсени съ редовна войска, начело съ свищовския къръ-агасѫ и неговитѣ конни заптиета, на брой хиляда души, вървятъ презъ ниви, стърнища и ливади и залѣгатъ задъ кръстцитѣ на една нива. Нѣкои припрѣни момчета се обаждатъ:

— Време е да се почва!

— Не бива още — казва войводата Хаджи Димитъръ — нека почнатъ тѣ, има време и за насъ...

Боятъ най-после почва по единъ смѣшенъ начинъ. Караесенскиятъ пѫдарь, като видѣлъ, че има хора въ лозята, но не разбралъ, що правятъ тамъ, се провиква:

— Излѣзте отъ лозята, бе кераталаръ! Не ме карайте да дойда тамъ, коститѣ ви ще смажа!

Не стига това, но и гръмва въ въздуха, за да ги сплаши.

Турцитѣ почватъ да гърмятъ.

— Огънь! — викатъ войводитѣ и първи изпразватъ пушкитѣ си.

Трѫбата на дружината засвирва и дава сигналъ за бой. Около сто и двадесеть пушки изведнъжъ разнасятъ грьмъ и димъ, и всѣватъ страхъ по цѣлата околность. Това силно смущава турцитѣ. Тѣ не могатъ да си представятъ, че това е българска рая и започватъ да псуватъ и викатъ:

— Московъ гяуру! — (Руски невѣрникъ)

Гърмежитѣ отъ двѣтѣ страни се смѣсватъ съ виковетѣ на турцитѣ, съ плача на женитѣ и децата въ селото, съ лая на селскитѣ кучета.

— На месо, момчета! — вика Караджата отъ време на време — зеръ нѣмаме царщина да ни праща джепане!

Боятъ е лютъ, жегата — уморителна. Но неприятельтъ не се отчайва. Той получава нова подкрепа отъ селото: тълпа турци караесенци тичатъ къмъ лозята като бѣсни.

Хаджи Димитъръ командува да се стреля по идващата тълпа. Нѣколко пушки се насочватъ натамъ, нѣколко чалми се търкулватъ по земята, останалитѣ турци бѣгатъ назадъ, викайки: „Удрете гяуритѣ!“

Слънцето силно пече, жегата продължава да мори съ неутолима жажда юнацитѣ, но боятъ пакъ не спира. Нова помощь, конница отъ Свищовъ, иде да подкрепи турцитѣ. Отъ потерата никой не смѣе да приближи до позициитѣ на дружината. Главатарьтъ на конницата дава насърдчение на момчетата си, но храбриятъ Арсо Мартиновъ отъ Велешко скоро го сваля мъртавъ отъ коня му. Едно отдѣление отъ 30 души турци се приближава до едно отъ крилата на дружината, дето сѫ Арсо Мартиновъ и славниятъ му другарь Александъръ Василевъ. Турцитѣ скоро биватъ прогонени, като оставятъ половината си другари на мѣстото. Увлѣчени отъ тоя успѣхъ, двамата юнаци, въпрѣки предупреждението на Караджата да не се излагатъ, изкачатъ отъ окопа и отиватъ подъ една круша, отдето безстрашно продължаватъ стрелбата си. За жалость, седемь души черкези ги замѣрватъ и повалятъ на земята. Двама отъ черкезитѣ почватъ да ги обиратъ. Разбира се, за тая си гавра съ тия юнаци, черкезитѣ скѫпо плащатъ: нѣколко души четници, начело съ Ивана Пѣевъ, се спускатъ пълзишкомъ къмъ крушата, стрелятъ върху обирницитѣ, и двамата черкези се захлупватъ върху тѣлата на своитѣ жертви...

Боятъ продължава до вечерьта безъ никакъвъ успѣхъ за турцитѣ-нападатели и съ голѣми загуби отъ тѣхна страна.

Починали отъ умората, нашитѣ юнаци погребватъ на мѣстото главитѣ на своитѣ другари и, възползуванн отъ нощната тъмнина, преминаватъ покрай разставената турска стража и се извиватъ по посока къмъ Балкана.

*

Гонейки Стара-Планина, храбрата дружина смѣло продължава да върви безъ пѫть, презъ ниви и стърнища, буци и камъни, водена отъ опитния знаменосецъ Димитъръ Захралията. Стигнали до с. Долна-Липица, мѣстностьта Пожара, юнацитѣ виждатъ, че се сипва зора и че трѣбва наново да се готвятъ да посрещнатъ потерата, която върви по петитѣ имъ. Най-удобното мѣсто, отдето трѣбва да посрещнатъ неприятелската потера, е Карапановата или Дѣдо-Пановата кория. Следъ като си приготвятъ окопи между дърветата, нашитѣ юнаци си лягатъ да поспятъ, докато Караджата бодърствува, мисли и крои.

Подиръ 4—5 часа сънь юнацитѣ чуватъ да имъ се вика: „Ставайте!“

При вида на новъ турски отредъ, командуванъ отъ Яхя-ага, командиръ на русенскитѣ заптиета, Хаджи Димитъръ ободрява юнацитѣ съ огнени думи. Турцитѣ заобикалятъ отъ четири страни корията и почватъ отчаянъ бой.

Хаджията, Караджата и писарьтъ Ванко Христовичъ рѫководятъ отбраната.

Яхя-ага препуска съ коня си и дава разпоредби. Скоро, обаче, Караджата, Спиро Джеровъ отъ Битоля и още две момчета, мѣрейки две педи предъ коня на турчина, повалятъ като снопъ турския началникъ, заедно съ коня му. Радостенъ викъ надаватъ нашитѣ юнаци, но турцитѣ още по-стръвно нападатъ. Единъ турски куршумъ олучва Караджата, но той скоро се превръзва тайно отъ очитѣ на момчетата и продължава да разпорежда.

Много опити на турцитѣ да навлѣзатъ въ корията оставатъ безуспѣшни. Тѣ сѫ несполучливи и следъ пристигането на нѣколкократнитѣ подкрепления на турцитѣ и следъ дохождането на търновския мютесерифинъ Али-бей съ потера отъ Търново. Виждайки, че турцитѣ при дохождането си, се закриватъ задъ едни кръстци, едно отдѣление юнаци, начело съ Ванката, подпалва кръстцитѣ, и турцитѣ като мишки при пожаръ изкачатъ на открито. Напразни сѫ всички турски нападения отъ едната и отъ другата страна на корията. Четницитѣ се държатъ така юнашки, както по-после нашитѣ опълченци на Шипка.

Най-после тъмнината иде въ помощь на юнацитѣ, които днесъ се отърваватъ само съ единъ убитъ — старозагореца Тошоолу и двама ранени. Боятъ спира, но дружината не спира своя безстрашенъ походъ. . .

*

Изплашена отъ храбростьта на Хаджи Димитрова дружина, турската власть, въ лицето на Сабри-паша, валия на Дунавския вилаетъ, своевреме взема всички мѣрки, за да потуши това движение, на което тая дружина изглеждаше да е само начало. Ето защо боеветѣ, които трѣбваше да издържи дружината, ставаха отъ день на день и по-неравни, и по-страшни, и по-ожесточени.

Третиятъ бой намира дружината, която се скита цѣла нощь — следъ като минава село Бѣла-черква, Търновско, — при с. Вишовградъ. На разсъмване юнацитѣ спиратъ къмъ това село, на една висота при една горица, дето почватъ да кладатъ огънь, за да опекатъ нѣкое агне и друго, та да утолятъ глада си и подкрепятъ силитѣ си. Но тѣ виждатъ потерата още отдалечъ, виждатъ наблизо и заптиета, които ги дебнатъ, и решаватъ да се биятъ и сега, на пукъ на глада и умората. Тѣ лесно прогонватъ отъ Драчовската гора заптиетата, авангардъ на потерата, и се настаняватъ на тѣхнитѣ добри позиции.

Още въ началото на настѫплението единъ вражески куршумъ олучва Караджата въ рѫката. По-лошо е раненъ храбриятъ Христо Дрѣновси, който не може да върви отъ раната си и вика при себе си Караджата.

— Какво искашъ, кажи, по-скоро! — казва му кротко Караджата и го гледа съ мили братски очи.

— Ако си ми братъ, дай ми малко отрова, за да туря край на мѫкитѣ си.

Що е направилъ Караджата, не знаемъ. Навѣрно, съ болка на душата е уважилъ молбата на своя приятель и писарь и продължилъ пѫтя си следъ дружината.

Но ето че се чуватъ отдалеко турски команди, войнишки трѫби... За по-сполучлива отбрана войводитѣ раздѣлятъ четата на две отдѣления и образуватъ полукрѫгъ. Потерата, начело съ 10-20 заптиета и Чортоолу отъ Търново, настѫпва съ гѫста стрелба. Караджата, обаче, скоро отблъсва тая тълпа, като убива коня на Чортоолу, подиръ което, смъртно уплашенъ, Чортоолу се връща пешкомъ назадъ и излиза вънъ отъ строя. Единъ бѣлочерковски бей, абазинъ, на бѣлъ атъ, съ пушка въ ржка и ножъ въ уста, се спуща върху дружината. Единъ отъ четницитѣ го олучва въ челото, и той пада отъ коня и почва да рита.

— Бака, бака уюнъ япайоръ! (Гледайте, гледайте, игра прави!) — викатъ турцитѣ, докато най-после разбиратъ, че играта е действителность...

Скоро, обаче, войводитѣ виждатъ, че иде срещу тѣхъ голѣма сила — редовна войска — на помощь на башибозуцитѣ. Сега боятъ става още по-лютъ. Нашитѣ стрелятъ здраво срещу войницитѣ. Недоволна отъ стрелбата си, войската се нахвърля нѣколко пжти на ножъ срещу дружината. При едно нападение турцитѣ връхлетяватъ върху две наши момчета и почватъ да ги сѣкатъ. Силно покъртенъ, Караджата се хвърля върху нападателитѣ, разсича едного, но се връща съ нова рана въ дѣсния кракъ.

— На месо, момчета! — вика той, каточели нищо не е било.

Нова помощь иде на турцитѣ отъ околнитѣ села, и съ нови дивашки викове башибозуцитѣ нападатъ отъ всички страни. При една атака „на ножъ“ войницитѣ влизатъ въ позициитѣ на Караджата, но последниятъ имъ заграждa пжтя и съ момцитѣ си изсича безумнитѣ нападатели до единъ...

Най-после, подиръ дълги часове отъ гнѣвъ, омраза, закани, смърть, за щастие, почва да вали дъждъ и спира ожесточения бой, въ който нашитѣ юнаци изгубватъ 27 свои другари, между които и Коста Евтимовъ отъ Габрово, предишенъ войвода у насъ и предишенъ четникъ въ Критъ, такъвъ и въ четата на Гарибалди.

Настжпилата нощь е така тъмна, че юнацитѣ следъ дълго скитане се озоваватъ на едно мѣсто, наречено Кара-Къзънъ-Кюпрусу — (Мостътъ на черната мома), едва на половина часъ по-далечъ отъ мѣстото на третата битка, между селата Плужна и Вишовградъ.

Боятъ на другата сутринь трѣбваше да се развие при Кървавия долъ — Канлж дере, една суха долина, която се намира до мѣстностьта Драчево и Гжбене, заобиколена отъ селата Бѣла-черква, Добромирка, и Сухиндолъ.

Тоя пѫть юнацитѣ бѣха изненадани отъ потерата, която ги дирѣше съ хрътки и копои. Христо Македонски, който е на стража, докато другаритѣ му спятъ, стреля срещу единъ черкезинъ, който иде съ копоя си къмъ него. Така тревогата е дадена, и боятъ почва още по-страшно. Тукъ вече неприятельтъ е много по-многочисленъ, по-смѣлъ и по-буенъ. Търновскиятъ мютесерифинъ Али-бей и неговитѣ чиновници, членове на меджлиса, сѫщо сѫ тукъ на високо мѣсто и често викатъ на Хаджи Димитра да се предаде, но въ отговоръ получаватъ още по-силни гърмежи отъ страна на дружината, която често сваля мъртавъ нѣкой отъ турцитѣ. Турцитѣ отъ своя страна гледатъ да се отличатъ предъ пашата. Тѣ повалятъ съ куршумитѣ си наши юнаци, рѣжатъ имъ следъ това главитѣ и ги носятъ на мютесерифина за бакшишъ. Много скѫпи глави отидоха така за безценъкъ!

За да не бѫдатъ разбити и заобиколени окончателно, нашитѣ юнаци се раздѣлятъ на две отдѣления, отъ които това на Караджата се хвърля да отблъсне турското нападение въ рѫченъ бой, гърди срещу гърди. Бинбашията, командуващъ отъ коня си, пада пронизанъ отъ куршумъ. Напънътъ на турцитѣ е страшенъ, ала и отпорътъ на нашитѣ е непоколебимъ. Несполучили въ атаката си откъмъ фронтъ, турцитѣ нападатъ откъмъ югъ, въ флангъ. Тукъ, обаче, Ванката Христовичъ, съ единъ свой другарь, подъ закритието на една колиба, проявява чудеса отъ храбрость и прогонва турцитѣ, макаръ и съ цената на една тежка рана, която получава въ свирепата борба.

Деньтъ почва да се свършва, а боятъ още продължава. Въпрѣки голѣмитѣ загуби, и днешниятъ день, можеше да се каже, бѣ спечеленъ за орѫжието на нашитѣ юнаци, ако не бѣше злополучниятъ край съ Караджата. . .

Ето какъ описва края на тая ужасна битка въ своитѣ записки Христо Македонски (стр. 83 и 84):

„Бѣше привечерь. Едва ли имаше още единъ часъ до мръкване. Следъ като изпразнихме нѣколко пѫти пушкитѣ си изъ позициитѣ, и понеже турцитѣ настѫпваха решително къмъ насъ, ние изкочихме изъ позициитѣ си и се втурнахме срещу неприятеля. Боятъ бѣше ужасенъ, защото не оставаше друго, освенъ да извадимъ сабитѣ си и да се биемъ съ хладно орѫжие. Като всѣки началникъ, Караджата вървѣше напредъ толкова решително, каточели излиза на сцената на нѣкой парижки театъръ. Така захласнатъ, Караджата влѣзе въ стана на неприятеля. Но турска сгань многочислена! Едни отъ турцитѣ се разбѣгаха, други се впуснаха да се биятъ съ юнацитѣ, а трети взеха мѣрки да обкръжатъ цѣлото отдѣление на Караджата и да ни изловятъ. Никога не съмъ виждалъ по-грозно, по-рисковано сражение. Само гласътъ на сабитѣ се чуваше. Турскиятъ офицеръ, който командуваше, падна убитъ, а турцитѣ още повече се разяриха. Войската се биеше също решително и въ скоро време сполучи да ни обсади отъ тритѣ страни. Оставаше ни свободенъ само тилътъ. Веднага взехме да отстъпваме, за да избѣгаме обсадата. Само Караджата не можа да отстъпи навреме, защото бѣше толкова пронизанъ и нараненъ съ куршуми, щото не можа да се бие и върви. Солдатитѣ се спуснаха върху му и го завлѣкоха въ стана си. Уловиха единъ полумъртавъ човѣкъ"...

Ангелъ Обретеновъ и другаритѣ му, отъ друга страна, разказватъ на Захария Стояновъ („Четитѣ въ България") следното:

„Караджата, като вървѣше напредъ и сѣчеше направо и отлѣво, остана заобиколенъ между турцитѣ. Най-голѣмата сила бѣше устремена къмъ него, защото по дрехитѣ турцитѣ можаха да познаятъ, че той ни е главатарь. И туриха върху му ръка неприятелитѣ! Той извика: „На месо! На месо!" но всичко напусто. Едно че ние не можехме да му помогнемъ, а друго, че той бѣше нараненъ като решето!"

„Около десетина души манафи заградиха нашия войвода, кой къде свари и го пренесоха въ своя лагеръ. Ние изпразнихме пушкитѣ си по единъ пъть къмъ солдатитѣ, които го носѣха: но тия малко внимание обърнаха на това. Слушахме ние до едно мѣсто гласа на нашия войвода, който псуваше всичко що е турско и насърчаваше насъ".

Храбриятъ Караджа нѣма време и сила да се опита, като Роланда, прочутия племеникътъ на Карла Велики, преди да погине въ Росенвалъ, да сломи сабята си, съ която никога не е замахвалъ напразно, но има още сила да командува при боя:

— Дръжте се, братя! Смърть на кучетата! На месо! Отмъщение!...

„Завлѣкоха го, въ една близка долина и ние се раздѣлихме веднажъ за винаги съ него“...

Хванали най-храбрия между храбритѣ, турцитѣ се надѣватъ, че ще могатъ да убедятъ Хаджи Димитра да се предаде. Ала наскърбенъ за загубата на своя скѫпъ другарь, когото той нарече своя дѣсна рѫка, Хаджията се възползува отъ тържеството на турцитѣ, за да заеме по-добра позиция и оттукъ да сѣе наново смърть въ турскитѣ редове. Напразно турцитѣ искаха дори примирие, за да се постигне едно споразумение. Напразно увѣряваха храбрия войвода, че и неговиятъ другарь Караджата билъ съгласенъ на това. Отказътъ на Хаджи Димитра е пъленъ.

— Българинътъ отъ майка си знае, — вика той, — живъ на врагъ да не се предава, освенъ ако е тежко раненъ!

Боятъ наново почва, и само нощната тъмнина туря край на неговитѣ ужаси.

Убититѣ отъ наша страна възлизатъ на 27 души, и между тѣхъ е и храбриятъ Йеремия Българовъ отъ Ломъ, предишенъ подпоручикъ отъ сръбската войска. Раненитѣ сѫ 15 души, между които е и Ванка Христовичъ, който остава тукъ на своята зла сѫдба...

*

Хубава е нашата татковина, хубава е и нейната гордость величавата Стара-планина! Единъ отъ хубавитѣ върхове на тази планина е и славната Бузлуджа.

Разположенъ всрѣдъ верига други върхове, надъ селата Шипка, Енина и Крънъ, покрай прочутия Шипчанския проходъ и прославения връхъ Св. Никола, тоя красивъ и легендаренъ връхъ се издига въ видъ на две уши, съ глава увѣнчана съ цвѣтя и треви, съ плещи покрити съ варовитъ камъкъ, буки, дѫбове и лаврови гѫсталаци, а отъ своитѣ поли праща къмъ Северна и Южна България благодатнитѣ води на нѣколко рѣки. Неговата най-голѣма заслуга къмъ нашата родина е убѣжището, което е давалъ на разни народни хайдути, бранители на народа въ дни на робство и неволи. Неговата най-свѣтла слава е, че на 18 юлий 1868 година прибра въ своитѣ недра Хаджи Димитра и неговата дружина.

Седналъ на почивка съ юнацитѣ си на стръмната Бузлуджанска поляна Голинитѣ, Хаджи Димитъръ не бѣ веселъ тази сутринь. Знаейки добре, че Балканътъ вече гъмжи отъ турската потера, която го дебне, той се безпокои не за себе си, а за своитѣ 14 души ранени другари, които се бѣха заблудили миналия день изъ гората. Думитѣ казани отъ байрактаря Димитъръ Захралията преди нѣколко дни: „Хаджи, това мѣсто е проклето“ звучаха въ ушитѣ му като страшна прокоба. Макаръ че бѣше капналъ като дружината си за сънь, той мжчно можеше да заспи, както бѣха заспали неговитѣ юнаци. За нещастие, тъкмо когато се готвѣше да ги повика да ставатъ, за да тръгнатъ отново на походъ все на изтокъ и къмъ обетованата Агликина поляна, една турска военна тржба огласи балканскитѣ усои. Ясно бѣше, че предстои новъ бой. Войводата скача на юнашки нозе, предупреждаванъ и отъ тржбата, и отъ стражата, за настжпващитѣ турци.

А многочислениятъ неприятель идваше отъ три страни откъмъ Хашката поляна настжпва Куртъ Османъ, кърседаринъ съ 600 души башибозукъ; откъмъ западъ настжпватъ казанлъшки заптиета, начело съ тѣхния началникъ Сюлейманъ-ага; отъ северния връхъ настжпва редовна войска.

Изненадата е голѣма, позицията е неудобна, опасностьта е явна; смъртьта, сладка и славна за родината, е сигурна.

Поканенъ и тоя пжть да се предаде, Хаджи Димитъръ и сега гордо отказва. Той се покачва на едно високо мѣсто до единъ джбъ и оттамъ се провиква къмъ дружината си:

— Братя, да умремъ като българи!

Тѣзи думи сякашъ даватъ нови сили на изморенитѣ юнаци, и тѣ предпочитатъ най-славно да изгинатъ, намѣсто да се предадатъ позорно.

Грьмъ и димъ изпълнятъ мирнитѣ балкански усои. Боятъ се започва, ужасенъ и неравенъ, отчаянъ и сждбоносенъ. Пушкитѣ на нашитѣ юнаци сж ръждясали, куршумитѣ имъ сж орѣдѣли, но тѣхната храбрость е сжщата. Закрити задъ разни дървета, тѣ мжжки отговарятъ на куршумитѣ, които летятъ надъ главитѣ имъ, кършатъ клонове или повалятъ млади снаги, но винаги биятъ на месо. Доближи ли се пъкъ нѣкой по-смѣлъ турчинъ до юнацитѣ, тѣ веднага го разсичатъ съ остритѣ си саби...

Минаватъ петь часа, а боятъ не престава. Истина е, че гласоветѣ „Дръжте се, братя, удряйте!“ все повече и повече отслабватъ, а виковетѣ „вурнусъ, тутунусъ“ (удряйте, дръжте!) още повече се усилватъ. Но неприятельтъ е смаянъ отъ храбростьта на тия шепа хора и не смѣе да се приближи на ржченъ бой. Хаджи Димитъръ е храбъръ и неустрашимъ и ржководи боя, движейки се като разяренъ лъвъ, уловенъ въ тѣсна клетка. Той получава една рана, но това не го сплашва. Той бързо я превързва и продължава да командува. Получава втора рана, но и тя не го смущава, и той продължава, стреляйки съ пушка и съ револверъ, да насърдчава своитѣ намалѣли и отмалѣли другари... Най-после единъ безмилостенъ куршумъ олучва гордата му глава, и той се струполява на земята като балкански джбъ, който бурята изкоренява, но не сломява...

Везла най-скжпа жертва, смъртьта продължава да коси съ косата си единъ по единъ храбритѣ юнаци. Само нѣколко души, между които и Христо Македонски, по едно чудо се измъкватъ изъ тоя адъ, за да ни разкажатъ за страшния бой.

„Турцитѣ — пише Македонски въ своитѣ записки — бѣха успѣли да ни обкржжатъ вече отъ четири страни, и нашето положение бѣше критическо. Това нѣщо угаждахме всички, но нѣмаше какъ да си помогнемъ; оставаше да се надѣваме на войводата, който тичаше като изгубенъ да ни нарежда на опредѣлени мѣста и да ни дава наставления за юнашкото ни държане...

„Куршумитѣ полетѣха върху насъ отъ всички страни, и отъ нашитѣ взеха да падатъ като гнили круши... И ние стреляхме, но кжде по-напредъ? Ние бѣхме раздѣлени на групи при закрития, които имаше и които успѣхме да завземемъ, и стреляхме отчаяно. Падаха и отъ неприятелитѣ, но нашитѣ редове взеха неочаквано да рѣдѣятъ и се струпватъ въ рова. Турцитѣ отъ всички страни идѣха право срещу насъ и както се виждаше, яката ни държаха въ своето колело и имаха намѣрение окончателно да свършатъ съ насъ... Ние всички стреляхме безъ почивка, турцитѣ сжщо. Още единъ-два залпа, и три четвърти отъ нашитѣ момчета бѣха избити. Тогава едно отдѣление солдати удари на ножъ и нападна първо на онова мѣсто, дето се намираше войводата. Хаджията съ револверъ въ ржка се защищаваше, но падна убитъ...“

Турцитѣ, които почитатъ юначнитѣ хора, дори когато сѫ тѣхни неприятели, признаватъ Хаджи-Димитровото юначество чрезъ френскиятъ в-къ „Курие Д'Ориан“, цитиранъ въ вестникъ „Македония“, година втора, брой 30 отъ 3 августъ 1868 година (н. ст.). Тѣ съобщаватъ: „Самиятъ Хаджи Димитъръ, тежко раненъ, малко остана да падне въ рѫцетѣ на турскитѣ солдати, но, въорѫженъ съ револвера си, той се бранѣше до последния моментъ съ енергия, достойна за друго едно по-добро право, и най-сетне падна“.

Едва когато не виждатъ никакви пушеци, не чуватъ никакви гърмежи отъ позициитѣ на дружината, турцитѣ се осмѣляватъ да доближатъ до онова мѣсто, отъ което цѣли петь часа идѣха за тѣхъ огънь, рани и смърть.

Сега тѣмъ бѣше лесно да рѣжатъ главитѣ на мъртвитѣ юнаци, да ги натъкватъ на върлини и да ги разнасятъ въ Казанлъкъ, Габрово и Търново като победни трофеи...

Но още победителитѣ не бѣха се разотишли, когато силна буря заедно съ градушка като Божи гнѣвъ се разрази надъ Балкана и надъ главитѣ имъ, и дъждъ, като сълзитѣ на поробена България, се излѣ надъ хладнитѣ трупове на най-добритѣ български синове.

Два дни тѣлата на юнацитѣ, съблѣчени и обрани отъ турцитѣ, се валѣха неопѣти и непогребани. На третия день, на Св. Илия, дойдоха тукъ родолюбиви българи и добри християни отъ Шипка, Крънъ и Енина, начело съ добрия пастиръ свещеникъ Иванъ П. Стояновъ отъ Крънъ. Благочестивитѣ монахини баба Пелагия и баба Герасима донесоха платно, за да покриятъ голитѣ тѣла. Следъ общото опѣло на всички и следъ като цѣлуватъ по челото Никола Ивановъ, едничкиятъ възстанникъ случайно останалъ съ глава, селянитѣ изкопаватъ 23 гроба, погребватъ въ два гроба по двама души а, надъ гроба на Хаджията, когото познаватъ по надписа на рѫката му „Х. Д. Слив.“, поставятъ знакъ, че тамъ почива единъ отъ най-заслужилитѣ синове на България.

Но що станаха раненитѣ 14 души? Подиръ дълги скитания изъ Балкана, къмъ Агликина поляна, уморени, изтощени, повече гладни, по-малко сити, тѣ, откакъ изгубватъ при едно сражение храбрия знаменосецъ Димитъръ Захарлията и оставатъ 10 души, попадатъ въ една воденица надъ село Кечи-дере надъ Сливенъ и тамъ биватъ изненадани отъ башибозукъ, който ги взема въ пленъ. Заведени тържествено въ Търново и после въ Русе, тѣ биватъ сѫдени и осѫдени, слава Богу, деветимата на заточение въ Сенъ-Жанъ Д' Аркъ, а десетиятъ, като малолѣтенъ — на 15-годишенъ затворъ, за да могатъ, по милостьта на Провидението, да дочакатъ по-добри дни — свободата на България...

Подвигътъ на Хаджи Димитра, Стефана Караджа и тѣхнитѣ другари на първи погледъ — лудость и безумие, бѣ богатъ съ последици за нашия духовенъ и политически животъ. Той допринесе за по-скорошното разрешаване на черковния въпросъ и за политическото пробуждане на народа ни*). Но дори тия последици да не бѣха свързани съ тоя походъ и съ това самопожертвуване, пакъ самиятъ примѣръ, който ни даватъ съ живота си и смъртьта си, като човѣци и народни дейци, войводитѣ и тѣхнитѣ подчинени, е достатъченъ, за да имаме въ тѣхното лице херои, чиято паметь не бива никоѓа да се забравя, а винаги да се припомня за назидание на бѫдещитѣ поколѣния.

---

*) Върху тия последици, както изобщо и върху приготовленията и развитието на тоя подвигъ, четете книгата „По кървавитѣ дири" отъ автора на тая книга.

V. Сравнителна характеристика на Хаджи Димитра и Стефана Караджа

По чувства сме братя ние съ тебе
И мисли еднакви ние таимъ,
И азъ вѣрвамъ, че въ свѣта за нищо
Ние съ тебе не ще се разкаемъ.
Добро ли сме или зло сторили,
Потомството нази ще да сѫди,
А сега дай рѫка за рѫка,
Напредъ, братко, съ стѫпки по-твърди...

Така се обръщаше съ своето известно стихотворение „Дѣлба“ нашиятъ поетъ-революционеръ Христо Ботевъ къмъ своя приятель-писателя Любенъ Каравеловъ, съ когото го свързваше тѣсна дружба.

Струва ми се, че съ още по-голѣмо право биха си говорили единъ другиму тия трогателни думи Стефанъ Караджа и Хаджи Димитъръ, особено въ оня тържественъ день, когато се решаватъ, начело на отборъ юнаци, да преплуватъ „тиха бѣла Дунава“ и да дойдатъ да умратъ за България.

Мила и сърдечна е дружбата между тия двама велики хора.

Още по-чудно поучителенъ е примѣрътъ, който тѣ дадоха и съ живота си и смъртьта си като човѣци, полководци, народни дейци и народни водачи.

И, повтаряме, само тоя примѣръ да бѣше останалъ, вънъ отъ последицитѣ на тѣхния подвигъ и на тѣхното дѣло, пакъ тѣхната слава щѣше да бѫде една свѣтлива страница въ нашата най-нова история.

Френската поговорка казва: „Които си приличатъ, се събиратъ.“

По външность тѣ, наистина, съвсемъ не си приличатъ. „Кючукъ“ Стефанъ е по-скоро съ нисъкъ, отколкото срѣденъ ръстъ, съ правилни чърти, хубави, черни очи и черни, извити вежди, съ малка черна брада, която расте повече къмъ шията му, отколкото къмъ бузитѣ; буенъ, лекъ, пъргавъ като сърна — Караджа! . .

Хаджията е съ срѣденъ ръстъ, съ глава вирната назадъ, съ правилни черти, валчесто лице, голѣми сиво-сини очи, съ коси цвѣтъ кумаденъ-тъмнорусъ, тънки завити руси мустаци, широки гърди и представителна снага, тежка походка. Въ погледа му има нѣщо необикновено. Гледа изподъ вежди и когато му се случи да се възмути отъ нѣщо, той се спира и втренчва очи, стоящъ неподвиженъ и безъ да подмигне и да каже нито думица, следъ което отминава или се хвърля като лъвъ. Най-вѣрниятъ му ликъ е издадениятъ отъ книгоиздателство Хр. Г. Дановъ на голѣмъ портретъ, споредъ направена въ Ромъния на времето снимка.

Хаджи Димитъръ още при първа среща прави впечатление съ осанката си. Узнали отъ Петъръ Селимински, Сливненецъ, че въ чифлика му Комана живѣе „Балканскиятъ воевода“ Хаджи Димитъръ, множество ромънски цигани — отъ ония, които обичатъ да крадатъ и правятъ пакости — пожелаватъ да го видятъ. По молба на Селимински, Хаджията излиза предъ неканенитѣ гости, и тѣ всички надаватъ викъ на възхищение.

— Да ти изядемъ очитѣ! — викатъ тѣ и единъ подиръ другъ отиватъ да му цѣлуватъ политѣ на дрехитѣ.

Хаджията не разбира ромънски и вика:

— Махни ги тия цигани, бе! Азъ тукъ мечка ли съмъ, та ме гледатъ съ таково очудване?

Не по-малко впечатление прави Хаджията и на Гарибалди, който, както разказва Селимински, е миналъ презъ Букурещъ въ 1866 година и комуто нашиятъ войвода е представенъ отъ Раковски. Възхитениятъ италиянски херой потупва по гърба нашия народенъ юнакъ съ нѣколко ласкави думи и благопожелания...

По нравитѣ си двамата войводи сѫщо се различаватъ. Докато Хаджи Димитъръ е строгъ и мълчаливъ, сдържанъ и сериозенъ, макаръ и вѫтрешно чувствителенъ, благъ и скроменъ, малко се смѣе и се усмихва по-скоро саркастично, когато е нѣщо недоволенъ, Караджата е веселъ, засмѣнъ, приказливъ, излиятеленъ, пѣснопоецъ, жизнерадостенъ, и тая му веселость е по-скоро предимство отколкото недостатъкъ.

Докато Хаджи Димитъръ печели съ внушителната си външность, Караджата привлича съ веселия си нравъ, който особено му помага въ часове на затруднение — за него и Хаджи Димитра. „Много пѫти, казва Христо Македонски, когато Хаджията бѣше угриженъ за нѣщо, Караджата успѣваше да го развесели и окуражи чрезъ разни срѣдства. Въ минути на разочарование той бѣше неоценимъ“.

Поменатиятъ по-горе Петъръ Селимински, който по онова време е държалъ подъ наемъ чифлика на Когалничияну „Комана“, между Гюргево и Букурещъ, и у когото Хаджи Димитъръ дълго и често е гостувалъ, се е произнасялъ за Хаджи Димитровитѣ нрави съ най-добри отзиви. Той е намиралъ, че „Хаджийчето“, както сѫ го наричали ония, които сѫ го познавали, е ималъ „търговски“ нравъ, т. е. добродетелитѣ на добрия търговецъ: точность, честность, въздържание, пестеливость.

Трезвеностьта и цѣломѫдрието сѫ качества, които притежава и другарьтъ му Караджата и съ които двамата войводи си приличатъ и проявяватъ добродетели на истински българи.

„Неразваленията българинъ — пише Панайотъ Хитовъ въ запискитѣ си „Моето пѫтуване по Стара-планина“ — е по-чистъ отъ елмаза . . . Между българскитѣ хайдуци сѫществува предание, че ако нѣкой хайдутинъ закачи жена, то турцитѣ непремѣнно трѣбва да го хванатъ. Изъ това се види, че безчестието е съвсемъ несвойствено на българскитѣ хайдуци. Българскиятъ хайдутинъ знае, че неговото занятие не трѣбва да се обезчести съ никакви безчестни дѣла . . .“ (Стр. 28)

Истинската юнащина е действително чужда и на разврата и на пиянството. Истинскиятъ юнакъ не стои дори въ хладна механа, а въ гора зелена. Той не пие вино червено или върла бистра ракия, а бистра вода студена. Както пѣе народната пѣсень:

Кукя му е гѫстана гора,
Жена му е тънкана пушка,
Деца му сѫ дребни куршуми . . .

Съ чистотата на нравитѣ си двамата войводи, най-хубавата украса на българското юначество, идатъ да ни напомнятъ образа на древногръцкия херой Херкулесъ, който прояви чудеса отъ храбрость, само откакъ избра — намирайки се на единъ кръстопѫть — не пѫтя на разкоша и сладострастието, а пѫтя на мѫдростьта, колкото и да е билъ на пръвъ погледъ единиятъ пѫть много по-примамливъ отъ втория. Тѣ приличатъ сѫщо така на срѣдновѣковния рицарь Баяра, нареченъ „рицарь безъ страхъ и укоръ“.

Въ случая Караджата и Хаджи Димитъръ вървятъ не само по пѫтя, който Раковски бѣ начърталъ за поведението на всички български четници и доброволци, но следватъ едновременно и веленията на сърдцето и на съвѣстьта си, съветитѣ на родителитѣ си, нравитѣ на съгражданитѣ си.

Тѣ не само не сѫ си позволявали каква и да е волность къмъ коя и да било жена, но дори сѫ се отказвали отъ най-законното и позволено чувство на любовьта къмъ една избрана девойка. Сърдце любвеобилно къмъ всички свои братя и сестри, роднини и приятели, Караджата, преди да замине окончателно за Ромъния, взема всички грижи, за да задоми сестра си Пенка. Любовьта му, обаче, къмъ съседката Василка Михаилова, за която отпосле се зачуло, че била въ харема на единъ паша въ Цариградъ, не може да го спре, и той заминава за тамъ, дето народното дѣло го зове.

Хаджи Димитъръ изглежда да е малко по-суровъ въ чувствата си. Както сѫ ми разказвали, обаче, той сѫщо е обичалъ една своя съседка Мария, около която често се навърталъ по работа ужъ (баща му и баща ѝ сѫ имали едно и сѫщо занятие).

Но както Караджата, така и Хаджи Димитъръ доказватъ, че въ сърдце, дето здраво проникне любовьта къмъ Отечеството, не може да има не само мѣсто за низки или дребни страсти, но и любовьта къмъ жената отстѫпва мѣстото си на любовьта къмъ цѣлъ народъ. Това най-добре изказва Христо Ботевъ въ прекрасното свое стихотворение „До моето първо либе“, както и Иванъ Вазовъ съ драмата си „Хъшове“, гдето Владиковъ, заминавайки на война въ Сърбия, се провиква къмъ своята любима: „Евгени, отечеството преди всичко!“ Ето защо въ Л. Каравеловата драма „Хаджи Димитъръ Асеновъ“, намѣсата на нѣкаква Стоянка, любовница ужъ на Х. Димитра, е съвсемъ неумѣстна. . .

Както Караджата, който е роденъ въ село, така и Хаджи Димитъръ, роденъ въ градъ съ чисто български нрави, не можеха да не бждатъ чисти нравствени човѣци и не само да пазятъ себе си чисти, но и съ право да искатъ сжщата чистота и отъ другитѣ. Убиването на гърка-лѣкарь въ Сливенъ се дължи колкото на шпионската му служба у турцитѣ, толкова и на развратното му поведение къмъ нѣкои момичета, което не може да не възмущава цѣлия градъ, а Хаджи Димитра най-много.

Тая своя рицарска чърта — не само да почита, но и да брани честьта на другитѣ, особно на беззащитнитѣ жени — Хаджи Димитъръ проявява още отъ детински години.

Още на 7 — 8 години момче, той се спуща да удря де съ каквото намѣри — дървета, камъне, буци — нѣколко турци, които закачили българскитѣ моми-берачки на връщане отъ лозята по гроздоберъ.

Тая чърта той запазва до края на живота си. Разказватъ, че една вечерь той билъ излѣзълъ съ приятели и познати къмъ западния край на Сливенъ на разходка. Единъ отъ присжтствуващитѣ видѣлъ, че минаватъ момичета — селянки, и ги закачилъ нѣщо. Хаджията го зачува и вика:

— Никой да не си позволява да обижда момичетата, защото ще опита силата на юмруки ми.

Безочливиятъ младежъ веднага се сепва и не помисля повече за подобни шеги.

Тая своя чърта Хаджи Димитъръ проявява и въ Ромъния всрѣдъ „яростния развратъ“ както го нарича Вазовъ, и въ разнитѣ ромънски градове, и въ чифлика на своя съгражданинъ Селимински.

— Хайде, Хаджи, да те водимъ въ Букурещъ, да обиколимъ „Катинкитѣ“ — викатъ му по онова време негови съграждани-сливенци на шега.

— Вървете вие, мене ми не трѣбватъ вашитѣ „Катинки“, азъ съмъ си добре въ чифлика, като пазя воденицата — отговаря скромно и сериозно Хаджията.

Въпрѣки своята нагледъ безгрижна веселость, Караджата умѣе да бжде важенъ и строгъ тамъ, дето е нужно, и то къмъ себе си и къмъ другитѣ.

Цѣлъ погълнатъ отъ светостьта на великото дѣло, въ което намира своето призвание, той не прощава на ония лъжеродолюбци, които, забѣгнали отъ робска България въ свободна Ромъния, злоупотрѣбяватъ съ родолюбие и свобода и по цѣли дни отчаяно безчинствуватъ и пѣятъ буйни пѣсни, както ги описва Христо Ботевъ въ стихотворението си „Въ механата“.

Подобно на древноримския цензоръ Катонъ, който искаше да поправи римскитѣ нрави, трезвенъ и въздържанъ въ всичко, той иска трезвеность и въздържаность и отъ всички; ала, вмѣсто хиляди думи или строги наредби противъ разнѣжеността и раскоша, той има по-действително срѣдство: — тоягата. Пухка кого де свари отъ своитѣ хъшове по кръчми и кафенета и вика:

— Не ви е срамъ! Утре ще отидете да сложите кости за отечеството си, а днесъ още продължавате да се напивате като биволари и да прегръщате развалениtѣ жени!

Както Караджата, тъй и Хаджи Димитъръ иматъ едно и сѫщо вѣрую, което е много добре изказано отъ единъ простъ хайдутинъ, който говори на Панайота Хитовъ за нашитѣ хайдути така: „Ние сме пратени отъ Бога да вардимъ сиромаситѣ и да наказваме злосторницитѣ, а ако е така, ние трѣбва да бѫдемъ честни, правдолюбиви и чистосърдечни.

„Българскиятъ народъ нѣма ни царство, ни покровители, ни защитници. Той трѣбва да се надѣе на Бога, на насъ и на своята юнашка снага; а това като е така, то хайдутинътъ трѣбва да варди честьта на народа си, да варди нещастнитѣ и вдовицитѣ и да утешава беззащитнитѣ“.

Може двамата войводи и тѣхнитѣ другари да сѫ имали недостатъци, но тѣ се покриватъ отъ тѣхнитѣ добродетели, откупватъ се отъ тѣхната доблестна смърть. Па и тоя, който се отдава въ служба на общото дѣло, не може да не грѣши. Важно е да черпи поука отъ направенитѣ грѣшки и да се усъвършенствува въ направенитѣ опити. А тъкмо това самоусъвършенствуване трѣбва да отбележимъ съ радость въ живота, дейността и поведението на Караджата и Хаджи Димитра и като човѣци, и като бунтовници. Не напразно старитѣ римляни имаха една и сѫща дума virtus и за мѫжество и за добродетель. Караджата искрено се разкайва за грѣшки сторени отъ него на буйни младини; Хаджи Димитъръ чистосърдечно изповѣдва извършенитѣ постѫпки, които прави не за своя лична, а за обща полза.

Споредъ Панайотъ Хитовъ, Хаджи Димитъръ е билъ отмъстителенъ, завистливъ, макаръ и Хаджията да е отъ неговата дружина, „избрана като захарска загария“, както хвали старият войвода своитѣ момци. Споредъ Христа Македонски, той е билъ „крайно мекъ човѣкъ.“ Тия две противоречиви и крайни мнения могатъ да се примирятъ въ смисъль, че Хаджи Димитъръ, минавайки като злато презъ огъня, постепенно се очиства отъ своитѣ недостатъци или че като Ботевия Чавдаръ войвода, той е билъ зълъ за лошитѣ, добъръ за добритѣ. Презъ време на последния му и славенъ подвигъ Хаджи Димитъръ е добъръ и снизходителенъ дори къмъ противника, колчемъ той е безвреденъ или жалъкъ. Отъ Саръ-ярския бей, когото Караджата заклева споредъ вѣрата му, да не праща ангария раята си въ недѣля, той заема само нѣколко коня и каруци, които сѫ му нужни. Дори и къмъ двайсетината пленници-турци, които бунтовницитѣ обезорѫжаватъ въ боя при Вишовградъ, Хаджията е снизходителенъ:

— Не е мурафетъ, ако вземемъ да ги избиемъ. Лесно е да свършимъ съ тѣхъ, но това не е кавалерство.

Но той е особено добъръ, внимателенъ и чувствителенъ къмъ всички свои хора. Макаръ и сдържанъ и малко излиятеленъ, той е страшно натѫженъ, когато неговиятъ вѣренъ другарь Караджата пада въ плѣнъ; той съ болка на сърдце се раздѣля съ брата си Тодоръ, неговъ четникъ, раненъ и принуденъ да остане назадъ въ Балкана, въ село Дебелъ-Дѣлъ.

Тия, понѣкога разни, понѣкога еднакви добродетели и качества, вмѣсто да извикатъ едно съперничество между тѣхъ, създаватъ между двамата войводи едно приятелство, което ни напомня само това на Давида и Ионатана между древнитѣ евреи; онова на Ахила и Патрокла у древнитѣ гърци; на Дамона и Питиаса между сиракузцитѣ — приятелство, което би трѣбвало да служи за образецъ на всички наши народни водачи отъ всички срѣди.

Тая вѣрна дружба у Хаджията и Караджата още повече се усилва отъ обстоятелството, че на тѣхната юнащина съперничи само едно: тѣхното беззаветно родолюбие. Само съ него ние можемъ да си обяснимъ тѣхната готовность да отидатъ очи съ очи срещу смъртьта, и то тогава, когато мнозина по-стари и може би по-опитни отъ тѣхъ войводи смѣтатъ за благоразумно да се въздържатъ отъ тоя последенъ опитъ, който имъ костува живота.

Това родолюбие изпълня сърдцата имъ съ най-възвишения идеалъ — освобождението на отечеството. Чудесна е силата на тоя идеалъ: той прави спасители на цѣли народи отъ овчарь като Давида, отъ скроменъ алпийски ловецъ като Вилхемъ Теля, отъ селянка-овчарка като Жана д'Аркъ, отъ авантюристъ като Гарибалди!

У насъ възвишениятъ идеалъ направи отъ Кючукъ Стефана Пазвантчето единъ войвода Стефанъ Караджа; отъ единъ нехранимайко, Хаджи Димитъръ — единъ войвода Хаджи Димитъръ Асеновъ; отъ единъ смиренъ дяконъ Игнатий — единъ апостолъ на свободата Василъ Левски; отъ единъ скроменъ абаджия Гаврилъ Хлътевъ — единъ водачъ на Априлското възстание — Георги Бенковски.

Любовьта къмъ отечеството, това хубаво и мощно чувство, създава отъ двоицата народни водачи, примѣрни пълководци, на чиито дарби човѣкъ не може да не се очудва, особено като вземе предвидъ времето и начина, по който тѣ се проявяватъ.

Онова, което имъ липсва, като знание и образование, тѣ го допълнятъ съ трезвѐния умъ, здравия разумъ, чистата съвѣсть и беззаветната обичь къмъ настрадалия се народъ.

Ученици, последователи и поклонници на Сава Раковски, и двамата войводи се явяватъ най-смѣли и най-ревностни приложители на неговитѣ възгледи и най-решителни продължители на неговото дѣло.

Макаръ и да обича България повече отъ всичко, макаръ и да мрази турската власть, като потисница на българския народъ, Караджата има най-трезвенъ погледъ върху положението и бѫдещето на своя народъ. Той подържа въ това отношение напълно мисъльта на Сава Раковски. Писмото до Султана отъ 1868 година очевидно е изразъ на неговото и онова на другаря му мнение за бѫдното устройство на една Турско-Българска империя по подобие на Австро-Унгарската.

— Да се не облѣгаме нито на Русия, нито на Сърбия, нито пъкъ на европейцитѣ, а сами на себе си, и да следимъ да се не дѣлимъ отъ турцитѣ, защото тѣ сѫ най-честниятъ народъ въ Европа, и само съ тѣхъ можемъ да сме по-добре, отколкото съ други казва Караджата на сродника си Балча Нейковъ презъ ноемврий 1864 година въ Браила. Той предвижда по какъвъ начинъ чужди намъ държави въ Европа би се отнасяли къмъ насъ.

— Отъ гърцитѣ, казва той други пѫть на сѫщия, можемъ да се отървемъ и отъ турцитѣ, но отъ европейцитѣ — никога; защото както едно време тѣ сѫ плащали златото на дивитѣ американци съ дрънкала, бунджуци, съ такива още грабятъ сега пъкъ отъ насъ — цѣлия Изтокъ, докато ни видятъ единъ день: единъ на сто — срѣдна рѫка, десеть — по-срѣдна, долна рѫка, двадесеть — ни живи, ни умрѣли, а шестдесеть и деветь — одърпани, опърпани, като свраки, когато се връщатъ отъ „Дяволска орань“, но много богати и намъ дали ще имаме отъ сто хиляди единъ.

Своитѣ възгледи, раненъ и плененъ, слабъ и безпомощенъ какъвто е билъ, храбриятъ Стефанъ Караджа е ималъ случай да изкаже и предъ Мидхадъ паша, чието необмислено и прекалено жестоко държане къмъ българитѣ както въ 1867 година, когато минаха въ България четитѣ на Филипъ-Тотя и Панайотъ Хитовъ, така и следъ като мина въ 1868 година дружината на Хаджи Димитра, съвсемъ неблагоразумно разтури тоя проектъ.

Митхадъ паша съ бесилкитѣ си създаде една пропасть между българския и турския народъ, много по-голѣма отъ оная, която създаваха обесенитѣ отъ него, тъй както отпосле ония, които отказваха своевременното прилагане на реформитѣ въ Македония, ускориха много повече Балканската освободителна война, отколкото самитѣ бунтове и възстания на българскитѣ родолюбци въ ония краища.

Макаръ човѣкъ на бунта и на орѫжието, Караджата има широкъ погледъ върху тия всестранни усилия, които трѣбва да употрѣбява всѣки народъ за своя общъ напредъкъ и върху заслугитѣ, които има всѣки, който допринесе за тоя напредъкъ.

— За да добиемъ, трѣбва най-първо да се научимъ да търпимъ — пише Стефанъ Караджата отъ Гюргево на приятеля си Георги Найденовъ на 28 априлий 1868 г., сиречь два месеца и нѣщо преди да предприеме оня походъ, въ който прояви чудеса отъ храбрость. Когато Балчо Нейковъ, нашиятъ самоукъ астрономъ и агрономъ, разказва, що мисли за подобрение на България, за своя вѣченъ календаръ и за други реформи, неговиятъ приятелъ Стефанъ Караджа така се разчувствува, че се разхълцва, разплаква, па прегръща Балча и вика:

— Кой съ каквото може, съ това да помогне на милото си отечество!

При всичко че не бѣха посветени нарочно на една апостолска дейность като Василъ Левски и Ангелъ Кънчевъ, двамата войводи, съ дѣлата си повече отколкото съ речитѣ си, сѫ истински предтечи на тия двама безсмъртни апостоли на свободата.

Дейностьта на Стефана Караджа въ Добруджа не е била напразно. Още въ 1867 година презъ пролѣтьта въ село Потуръ сѫществува Добруджански комитетъ, който има и членове въ Бей-Даудъ у свещеникъ Хаджи Дионисии, въ с. Саржъ-Гьолъ — у дѣдо Георги Чорбаджи, въ с. Кара-Насувъ — у дѣдо Спасъ, въ градъ Бабадагъ у Христа Ханджията и въ Хаджилари — у дѣдо Слави Пехливански. Цельта на комитета е била да изпраща юнаци въ Балкана.

Тая му дейность напълно оправдава думитѣ на една поетка добруджанка — Дора Габе, въ чисто стихотворение „Апостолътъ“ има тия нѣколко стиха:

Съ най-прекрасенъ изразъ като рицарь,
Най-хубавиятъ мѫжъ на моя край,
Най-свѣтлиятъ образъ — Караджата.

Влиянието на Хаджи Димитра върху неговитѣ съграждани сѫщо бѣше голѣмо, колкото и да не е никой пророкъ въ своето отечество.

Той не само води на смърть множество сливенци, но и въ Сливенъ има хора, готови да го посрещнатъ, ако се яви на Агликина поляна.

Но още по-поучително, като безсмъртенъ примѣръ за подражание, е онова поведение, което Хаджията и Караджата държатъ като народни и самородни пълководци.

Безъ да сѫ учили военни науки, безъ да сѫ възпитавани въ военни училища и учреждения, тѣ навсѣкѫде и въ всичко проявяватъ качества и добродетели, които ги издигатъ дори въ очитѣ на самитѣ неприятели, които излизатъ насрѣща имъ съ орѫжие въ рѫка.

Христо Македонски, който е билъ въ непосрѣдно подчинение на Караджата, казва за последния: „Той бѣше душа на четата, офицеринътъ въ тоя ни походъ“.

„На Караджата всичко му иде отрѫки“: той умѣе да нареди както отбраната, така и нападението, да избере една позиция и удобно мѣсто, да доискара сражението съ малки жертви и да нанася най-голѣми на неприятеля пакости. Ценейки скѫпо куршумитѣ, за които добре и отъ практика знае какъ се много мѫчно лѣятъ, той нарежда на огнената чърта своитѣ десетници и подчинени по номера единъ до другъ, като имъ заповѣдва да внимаватъ напреде си, „да се премѣрятъ“, за да не хабятъ безъ цель куршумитѣ.

„Колкото тактиченъ майсторъ, решителенъ и смѣлъ бѣше въ сраженията, добавя Македонски, толкова нѣженъ и ободрителенъ бѣше тогава, когато имахме нужда отъ насърдчение, отъ окуражаване, отъ блага дума, отъ припомяне величавостьта на нашето дѣло, което немилостиво искаше отъ насъ такава жертва“.

Това държане на Караджата му коствува много рани, пленъ, смърть, но и неувѣхваща слава.

Както вече видѣхме, хванатъ почти полумъртавъ въ пленъ, той все още продължаваше да вика отдалеко на своитѣ другари:

— Дръжте се, братя! Смърть на кучетата! На месо! Отмъщение!

Способноститѣ на Хаджи Димитра въ това отношение не бѣха по-малки. Той ги проявява при разни случаи още въ Сливенъ, докато не е ни бунтовникъ, ни войвода. Още 15 годишенъ, той, при една препирня съ единъ турчинъ въ бащиния си ханъ, ударя въ главата грубия си гостъ и го натъпква при вѫглищата. Презъ сѫщата година, следъ свършване на Кримската война, трима турски войници навлизатъ въ тѣхния дворъ за обиръ, но Хаджи Димитъръ ги посрѣща съ двамата си братя и не ги връща назадъ, а ги оставя на мѣстата имъ. На следната година единъ юзбашия се скарва съ Хаджи Димитра, че оборътъ не билъ пометенъ, обаче и той скѫпо плаща за тая си глупость . . .

Докато отначало е билъ по-скоро хайдутинъ отъ типа на Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотя, Хаджи Димитъръ отпосле става истински бунтовникъ и революционеръ. Когато при една грѣшка, сторена отъ брата му Тодора въ Букурещъ, Хаджията бива повиканъ отъ Когалничияну, той, въ присѫствието на Петъръ Селимински, гордо изслушва укорнитѣ намеци на ромънския министъръ и още по-гордо заявява на слабъ ромънски езикъ:

— Ио сумъ хоцъ политикъ! (Азъ съмъ политически хайдутинъ!)

— Това е докачение за мене да се биятъ другаритѣ ми, а азъ да стоя при раненитѣ . . . никога! — казва той въ отговоръ на поканата отъ страна на момцитѣ му да отиде, по време на страшния четвърти бой, да се подслони въ окопа при раненитѣ.

Хаджията умѣе сѫщо така, слагайки ухо на земята, добре да схваща, кога наближава неприятельтъ, и добре да избира убѣжище за своитѣ хора, дето да се криятъ, каквото бѣ усамотената скала следъ четвъртата битка.

Когато юнацитѣ сѫ на почивка, той поставя надалечъ стража, да бди за ненадейното дохождане на противника.

Уви! всичкото му умение не можа да укрие дълго нито него, нито другаритѣ му отъ смъртьта, която ги дебнѣше задъ всѣка урва, задъ всѣки сипей, задъ всѣко дърво; защото тѣхния походъ не бѣше друго, освенъ походъ къмъ явната смърть!

Свойствено е на всѣка неограничена власть да развратява хората, най-малко да ги прави надмѣнни, пренебрежителни, сурови къмъ своитѣ подчинени. Съзнавайки своето превъзходство надъ своитѣ подчинени, и двамата войводи, обаче, се държатъ съ тѣхъ като съ равни тѣмъ другари. Макаръ и да има заповѣднически нравъ и видъ, макаръ да му става дори криво отначало затова, че Караджата трѣбва да се присъедини къмъ неговата дружина, като войвода, боейки се да не стори нѣкоя грѣшка, Хаджията умѣе да се държи отлично съ подчиненитѣ си. И двамата войводи носятъ на гръбъ своитѣ раници. На поканата отъ нѣкои момчета да имъ дадатъ да носятъ раницитѣ имъ, Караджата отговаря:

— Това не е право. Ние отиваме да се биемъ за свободата и сме възстанали противъ робството. На насъ самитѣ е длъжность да не нарушаваме тая свобода; ние сме братя помежду си.

Яхнали за малко време, като войводи, два коня на Сарж-ярския бей, тѣ скоро ги отстѫпватъ на умореннтѣ си другари и не помислятъ повторно да яздятъ.

Следейки съ каква доброта и мекота се отнасятъ къмъ своитѣ подчинени двамата войводи, Христо Македонски само единъ пѫть забелязва Хаджи Димитра да се разсърди и да сгълчи здравата нѣкои отъ подчиненитѣ си. Но знаете ли кога? Когато подиръ дълго гладуване изъ Балкана нѣколко момчета намиратъ въ една мандра кисело млѣко и, безъ много-много да му мислятъ, го изяждатъ, като не оставятъ на другитѣ и на войводата нищичко.

Въ случая Хаджи Димитъръ, разбира се, е ималъ право да се разсърди, защото и той, и Караджата сѫ давали примѣръ на подчиненитѣ си тъкмо въ обратенъ смисълъ. Когато по-рано въ време на похода си, следъ една битка дружината намира при една нива бъкелъ, пъленъ съ прѣсна вода, войводитѣ напояватъ най-първо момчетата си едно подиръ друго, и чакъ тогава тѣ пиятъ по една капка, колкото и да сѫ били изморени и зажъднѣли...

Ала онова, което съединяваше двоицата народни водачи въ едно тѣло и въ една душа, бѣ тѣхната храбрость и доблесть, тѣхното безстрашие предъ опасностьта и смъртьта. Истински храбриятъ почита храбрия, истински добродетелниятъ почита добродетелния.

„Пламъкъ и огънь бѣше нашиятъ подвойвода, както го наричатъ“, разправятъ за Караджата А. Обретеновъ и другаритѣ му чрезъ книгата на З. Стояновъ. „Той бѣше страшна хала. Такъвъ решителенъ и страшенъ човѣкъ не съмъ срѣщалъ и до този часъ“, пише за сѫщия Христо Македонски. Сѫщиятъ веднага добавя: „Хаджията, разбира се, не бѣше по-малко юнакъ“. Разликата между тѣхъ е добре обяснена отъ Обретенова: „Хаджията бѣше уменъ човѣкъ, той мислѣше и разсѫждаваше здраво, но трѣбваше да отстѫпи на Караджата въ куража и пламенното и бързо действие“.

При едно такова щасливо съчетание на разни хубави качества, двамата войводи се допълнятъ отлично единъ други, както много добре го отбелязва нашиятъ поетъ въ стихотворението си за Караджата:

Караджата храбри въвъ биткитѣ пръвъ,
На четата гордость, слава на борбата,
На Хаджи Димитра съратникъ и братъ,
Като него хубавъ, като него младъ...
Чувства все велики въ двамата горѣха,
На сѫщото знаме служители бѣха,
На сѫщата мисъль живъ образъ и плъть,
Единъ бѣ главата, другиятъ — умътъ,

Единъ бѣше вождътъ, другиятъ — кърмачътъ,
Къмъ смъртьта готови еднакво да крачатъ.

Като изучаваме живота и дѣлата на тѣзи двама великани на нашето политическо възраждане, ние се питаме: съ какво биха се отличавали Стефанъ Караджата и Хаджи Димитъръ отъ единъ Гарибалди или отъ единъ Костюшко, ако бѣха се родили било въ Италия, било въ Полша?

VI. Дружината на Хаджи Димитра и Стефана Караджа

Отдавайки дань на почить къмъ ония, които сѫдбата издигна като водачи не само на една дружина, но и на цѣлъ народъ, нека отдадемъ заслуженото и на ония сто и двадесеть души, които тръгнаха подиръ тѣхъ съ беззаветна вѣрность и преданность къмъ народното дѣло. Нека си спомнимъ кой бѣха тѣ!

Ето имената имъ:

1. Иванчо или Ванко Поповъ-Райчевъ-Христовичъ отъ Габрово, 24 год., предишенъ поручикъ отъ руската войска, младъ публицистъ, който стана обикновенъ писарь въ дружината.

2. Йеремия Петровъ Българовъ отъ Ломъ, 32 год., предишенъ учитель, предишенъ подпоручикъ отъ сръбската войска, предишенъ войвода на една чета, съ която искаше да мине отъ Сърбия въ Турция, но не бѣ допуснатъ отъ сръбската власть.

3. Спиро Джеровъ отъ Битоля, 32 г., предишенъ войвода и апостолъ въ Македония, участникъ въ Критското възстание, поради което гърцитѣ го иматъ за свой народенъ юнакъ.

4. Георги Черневъ отъ Търново, 35 год.

5. Димитъръ Ник. Захралията отъ с. Черни-Носъ, Старозагорско, 35 г., предишенъ легионеръ отъ легията на Раковски, знаменосецъ на дружината на Х. Димитровата чета, вещъ хайдутинъ и пламененъ юнакъ.

6. Димитъръ Мънзовъ отъ Браила, 26 год.

7. Хаджи Димитъръ х. Атанасовъ отъ Тулча, 27 год.

8. Тодоръ х. Н. Асеновъ отъ Сливенъ, 25 год., братъ на Хаджи Димитра, касиеръ на дружината.

9. Иванъ Пѣевъ отъ Казанлъкъ, 27 год., знаменосецъ отъ четата на Ст. Караджата, приятель на Караджата и най-високиятъ отъ четницитѣ, нареченъ отъ турцитѣ Узунъ-Иванъ.

10. Антонъ Стояновъ отъ Куманово, 24 год.

12. Василъ Рахневъ отъ с. Градецъ, 39 год.

11. Сотиръ Пѣйовъ отъ Велесъ, 25 год.

13. Димитъръ Илиевъ отъ Търново, 25 год.
14. Христо Николовъ Патревъ отъ Шипка, 20 год.
15. Андонъ Пѣйовъ отъ Дрѣново, 29 год.
16. Александъръ Василевъ отъ Плоещъ, 20 год., предишенъ учитель, младъ писатель, който не бѣ виждалъ България, но я обичаше не по-малко отъ другитѣ.
17. Ганчо Стояновъ отъ Сопотъ, 35 год.
18. Христо К. Ахчиолу отъ гр. Калоферъ, 35 год.
19. Нено Мариновъ отъ с. Кочмаларе, 21 год.
20. Василъ Пенчовъ отъ с. Правецъ, 29 год.
21. Димитъръ П. Николовъ отъ Калоферъ, 22 год.
22. Георги Н. Кавлакъ отъ г. Сливенъ, 21 год.
23. Златьо П. Ошански (не Пеушански) отъ г. Трѣвна, предишенъ търговецъ въ Букурещъ, 22 год.
24. Петъръ Тодоровъ отъ г. Сливенъ, 21 год.
25. Симеонъ Кръстевъ отъ Етрополе, 20 год.
26. Иванъ Симеоновъ (Сивовъ) отъ Котелъ, 20 год.
27. Петъръ Сивковъ отъ Котелъ, 20 год.
28. Никола Г. Красналѫ отъ Русчукъ, (с. Кралепъ), 20 год.
29. Никола Ивановъ отъ Търново, 26 год.
30. Христо Станчевъ отъ Чирпанъ.
31. Калчо Георгиевъ отъ Шипка, 25 год.
32. Петъръ Неновъ отъ Разградъ, 28 год.
33. Георги Пенчевъ отъ Стара-Загора, 22 год.
34. Минчо Димитровъ отъ Трѣвна 20 год.
35. Тодоръ Петковъ отъ Троянъ, 19 год.
36. Велико Николовъ отъ Котелъ, 21 год.
37. Танасъ Ганчевъ отъ Търново, 20 год.
38. Коста Евтимовъ отъ Габрово, 30 год., предишенъ войвода, предишенъ четникъ въ четата на Гарибалди и участникъ въ Критското възстание.
39. Георги Стояновъ отъ Пазарджикъ, 23 год.
40. Първо Трифоновъ отъ с. Прогорелецъ, 28 год.
41. Никола Савовъ отъ с. Ахѫ-Челеби, 28 год.
42. Филипъ Петровъ отъ Копривщица, 27 год.
43. Арсений (Арсо) Мартиновъ отъ Велешко, 25 год.
44. Симеонъ Радевъ отъ с. Черна, 21 год.
45. Станьо Стояновъ отъ Лѣсковецъ, 21 год.
46. Ангелъ Т. Обретеновъ отъ Русе, 28 год.
47. Петъръ Т. Обретеновъ отъ, Русе 24 год.

48. Петко Димитровъ отъ Ловечъ, 30 год.
49. Кольо Мартиновъ отъ Казанлъкъ, 25 год
50. Райчо Сивковъ отъ Котелъ, 52 год.
51. Никола Дочевъ отъ Тетевенъ, 28 год.
52. Дочо Колевъ отъ Стара Загора, 30 год.
53. Христо Митевъ отъ Калоферъ, 25 год.
54. Георги Кочевъ отъ Кучово-село, 21 год.
55. Никола Стояновъ отъ Чаиръ-кьой, 25 год.
56. Михаилъ Юрдановъ отъ Елена, 23 год.
57. Филипъ Димитровъ отъ Куманово, 23 год.
58. Стоянъ Пенчовъ отъ Габрово, 19 год.
59. Пенчо Стояновъ отъ Панагюрище, 28 год.
60. Никола Ивановъ отъ Прилѣпъ, 22 год.
61. Недѣлко Григоровъ отъ Копривщица, 22 год.
62. Сава Кънчевъ отъ Търново, 20 год.
63. Петъръ Вълчевъ отъ Русе, 24 год.
64. Христо Николовъ, Македонски, отъ с. Д.-Тодоракъ, Кукушко, 28 год.
65. Никола Георгевъ отъ Търново, 22 год.
66. Пенчо Поповъ отъ с. Килифарево, 28 год.
67. Петъръ (Пенчо) Станьовъ отъ Търново, 28 год.
68. Пано х. Пеневъ отъ Ст. Загора, 27 год.
69. Андрей Мариновъ отъ Шуменъ, 27 год.
70. Найденъ Василевъ отъ Копривщица, 22 год.
71. Илия Димовъ отъ Габрово, 24 год.
72. Стефанъ П. Мешовъ (Попо) отъ Русе, 28 год.
73. Иванъ Тотевъ отъ Казанлъкъ, 29 год.
74. Тодоръ Стойновъ отъ Пловдивъ, 32 год.
75. Танасъ Лиловъ отъ Сопотъ, 19 год.
76. Киро Илиевъ отъ с. Митиризово, 28 год.
77. Стефанъ Ивановъ Калцунъ отъ Габрово, 28 год.
78. Иванъ Дружановъ отъ Котелъ, 34 год.
79. Христо П. Генчовичъ — Дрѣновски отъ Дрѣново, 29 год., предишенъ търговецъ, притежатель на два дюкяна, писарь на Караджата.
80. Никола Вълевъ отъ Стара-Загора, 28 год.
81. Стефанъ Данковъ Орѣшковъ отъ с. Шипка, 28 год.
82. Симеонъ Милковъ отъ с. Беброво, Еленско, 22 год.
83. Маринъ Николовъ отъ Свищовъ, 28 год.
84. Станчо Николовъ отъ Казанлъкъ, 24 год.

85. Димитъръ Стефановъ отъ Калоферъ, 21 год.
86. Христо Милевъ Енъкътъ отъ Казанлъкъ, 24 год.
87. Стефанъ Паневъ отъ Казанлъкъ, 28 год.
88. Димитъръ Ценовъ отъ Видинъ, 28 год.
89. Георги Христовъ Палеголу отъ Търново, 22 год.
90. Христо Вълчановъ отъ Котелъ, 30 год.
91. Димитъръ Момчиловъ отъ Русе, 20 год.
92. Кръстьо Минковъ отъ Казанлъкъ, 20 год.
93. Стефанъ Господиновъ Топтанджиевъ (Хитриятъ) отъ Сливенъ, 27 год.
94. Тончо Стояновъ отъ Стара-Загора, 28 год.
95. Танасъ Д. Боздугански отъ Русе, 32 год.
96. Маринъ Начевъ отъ Желѣзникъ, 23 год.
97. Х. Георги Х. Ивановъ отъ Тулча, 27 год.
98. Господинъ Кумановъ отъ Тулча, 27 год.
99. Димитъръ Стояновъ отъ Церова-Кория, 22 год.
100. Петъръ Кънчевъ отъ Търново, 33 год.
101. Йонко Балкански отъ Габрово, 26 год.
102. Велко Кръстевъ отъ Махлата, Плѣвенско, 23 год.
103. Начо Димитровъ отъ Димотика, 30 год.
104. Кръстю Велевъ отъ Пловдивъ, 26 год.
105. Никола Неновъ отъ Плѣвенъ, 20 год.
106. Спасъ Неновъ отъ Копривщица, 29 год.
107. Нено Спировъ отъ Воденъ, 19 год.
108. Крумъ Петковъ отъ Видинъ, 24 год.
109. Тодоръ Симеоновъ отъ Орѣхово
110. Божилъ Димитровъ отъ с. Куманово, Скопско.
111. Сава Силовъ отъ Стара-Загора
112. Манолъ Николовъ отъ с. Долни Тодоракъ, Кукушко
113. Илия Дойчевъ отъ Никополско
114. Анчо Пиперковъ отъ Сопотъ
115. Божилъ . . . . отъ Ломъ
116. Георги Кръстевъ отъ Куманово
117. Добри Трѫбачътъ отъ Чирпанско
118. Иванъ Пѣевъ отъ Орханийско
119. Никола Балкански отъ гр. Габрово, 25 год.
120. Димитъръ Стойчевъ Агликинъ отъ Стара-Загора.

За тия юнаци нѣщо повече читателитѣ биха прочели въ книгата ни „По кървавитѣ дири“. За жалость, и писаното тамъ не е достатъчно, защото ако не всички, половината отъ тѣхъ се нуждаятъ отъ отдѣлни животописи поради жертвитѣ, които принесоха предъ олтаря на отечеството, а всички заслужватъ вѣчна паметь за онова свое държане въ тая дружина, което трѣбва да бѫде примѣръ на всѣки гражданинъ и воененъ, подчиненъ на дадена властьи на дадени закони.

И наистина, докато двамата войводи дадоха единъ безсмъртенъ примѣръ, какъ трѣбва да се води тоя народъ, тия дейци, скромни и смирени предъ величието на отечественото страдание и предъ свѣтлия идеалъ на свободата, послужиха за образецъ на сѫщия народъ, по какъвъ начинъ той да се подчинява на своитѣ водачи.

Мѫчно е да се каже, кое изкуство е по-голѣмо и поважно: дали изкуството да водишъ, да заповѣдвашъ, да разпореждашъ въ народното дѣло — изкуство, което се иска отъ малцина избрани отъ сѫдбата — или изкуството да се подчинявашъ, да изпълнявашъ честно, добросъвѣстно и съзнателно една заповѣдь, единъ дългъ, единъ редъ, въ името на това сѫщото народно дѣло — каквото изкуство се иска отъ мнозина, или по-право казано, отъ всички.

Между всички тия хора, които вече знаемъ, имаше лица, много по-добре подготвени въ военно отношение отъ войводитѣ, какъвто бѣ Иванчо Христовичъ (Ванко Райчевъ), офицеръ отъ руската армия, кръстенъ въ боеветѣ противъ черкезитѣ въ Кавказъ, и Йеремия Българовъ, предишенъ офицеръ отъ сръбската войска и предишенъ войвода. Имаше отъ тѣхъ много пообразовани, както, напр., Александъръ Василевъ, български учитель въ Плоещъ и младъ писатель. Имаше не по-малко опитни отъ тѣхъ, като Спиро Джеровъ, участвувалъ въ Критското възстание, като Христо Македонски и Димитъръ Захралията и други хъшове, патили и видѣли. Имаше не по-малко храбри, като Арсо Мартиновъ, който загина поради своята безгранична смѣлость още въ първия бой, и Коста Евтимовъ — Наполеонътъ, който сѫщо хероически загина по-късно. . .

Но, както видѣхме, веднъжъ одобрили своитѣ войводи, чиито добродетели, качества и заслуги никой не можеше да откаже, тия хъшове, достойни за всѣко мѣсто, което биха заели, се подчиниха на тѣхъ докрай съ единъ трогателенъ примѣръ на послушание и изпълнителность. Тѣ не само уважаватъ войводитѣ си, тѣ ги обичатъ, ценятъ и молятъ да се предпазятъ и да се не излагатъ толкова, сами готови да се хвърлятъ и въ огъня за тѣхъ. Войводитѣ, разбира се, не ги слушатъ, а съ примѣра си още повече заслужаватъ възторга и почитьта на своитѣ другари...

Мнозина отъ тѣхъ при първата срѣща съ турцитѣ виждатъ, че това дѣло, що имъ предстои, съвсемъ не е така леко, както сѫ си го мислѣли и както сѫ го знаели тѣхнитѣ кръстени въ биткитѣ другари. Но това имъ убеждение не намалява нито тѣхното търпение, нито тѣхната храбрость. За тѣхното достойно държане си спомнятъ дълги години по-късно съ възклицанието: „хвала имъ“ ония, които знаеха да направятъ умѣстни забележки и да дадатъ умѣстни съвети дори и на Хаджията.

Инакъ не можеха и да се постигнатъ ония тѣхни успѣхи, които зачудиха противника и имъ създадоха тая хубава и завидна слава.

Въпрѣки всички прѣчки, които се появиха още при стѫпването имъ на родния брѣгъ, въпрѣки всички теглила и мѫчила, на които бѣха изложени, никой не възропта срещу войводитѣ. Дори и въ ония часове на несполуки, които биха могли да се отдадатъ на тѣхъ или на ония, що бѣха ги изпратили въ тая робска земя, царуваше трогателно единодушие между всички. Смъртьта приравнява хората, опасностьта ги сдушва, но светото дѣло още по-силно ги привързва единъ къмъ другъ. Тѣ сѫ вече не само другари, а и братя по призвание, орѫжие, сѫдба. Тѣ носятъ единъ другиму тегобитѣ, споредъ предписанията на апостола Павла. Здравитѣ носятъ на грьбъ своитѣ ранени другари. Раненитѣ предпочитатъ да умратъ на мѣсто, но да не прѣчатъ на своитѣ здрави другари по-сигурно и по-бързо да напредватъ.

Тѣ бѣха, наистина, малко избрани души, които бѣха събрани при зова на отечеството, да послужатъ за първи примѣръ, какъ се живѣе, действува и умира за свой народъ и за неговата свобода.

Между тѣхъ имаше не само предишни офицери, войводи и бунтовници, но и предишни търговци като Христо Дрѣновски, Златишенски, Йонко Балкански, Симеонъ Христовъ и др., които напущатъ дюкянитѣ си, разпродаватъ стоката си и отиватъ да се биятъ за правдинитѣ на народа си, ценейки тѣхъ повече и отъ имотъ и отъ животъ.

Храбростьта, която тия момци проявяватъ и която ги обхваща въ тѣхния общъ устремъ, не ги напуща и тогава, когато тѣ оставатъ самички, обезоръжени, жалки и безпомощни.

Отзивътъ на неприятеля въ случая е по-цененъ отъ всѣки другъ. Докладитѣ на Сабри паша и Митхадъ паша до Високата порта сѫ пълни съ думи прави и ласкателни за юнашкитѣ дѣла. Сабри паша докладва, че юнацитѣ сѫ „били добре организирани“, че „съ населението се отнасяли благо и съ себеотрицание“, че сѫ „действували съ самопожертвувание“. Митхадъ паша отъ своя страна добавя, че отъ „заловенитѣ живи (но не и здрави), като пленници, никой не се е предалъ, преди да бѫде раненъ на две-три мѣста“, и че имало и такива, които, „макаръ и хванати, не се спирали и предъ никакви злодеяния,“ т. е. продължавали да се бранятъ и да убиватъ своитѣ нападатели.

„Зарадъ да се отървемъ отъ всички до сегашни теглила и заслѣпяване, трѣбва ни салъ да се заловимъ за работа да отидемъ на мрене“.

„Който е усѣтилъ и усѣща всичката добрина, всичката светость на работата за отърването на татковината си, на народа си, нека да се предаде вече, да се не грижи вече, че ще мре. Освенъ за тази работа умирание друго по-добро умирание нѣма, та всичкото си умение и всичката си сила трѣбва да удари за нашто отърване“.

Отъ тия думи писани отъ Ванко Райчевъ Христовичъ се вижда, колко ясно сѫ схващали всички юнаци своята задача, своето назначение, своето призвание въ онова време на робство, на срамъ и на унизителенъ животъ; какъ тѣ ясно сѫ разбирали, че не е важно да живѣешъ дългъ животъ, а пъленъ и смисленъ животъ, и че не е важно да умрешъ безъ страдание, важно е да умрешъ безъ съжаление и угризения на съвѣстьта . . .

Съ тия си възгледи за смъртьта въ бой за свобода Ванката напълно заслужи стихотворението, което му посвети Любенъ Каравеловъ, неговъ приятель още отъ Русия, и което между другото гласи:

Ти умрѣ юнашки
За своето племе,
И посѣя редомъ
За свобода семе.

Ти испълни вече
Длъжноститѣ свои
И показа пѫтя
На другари твои . . . .

Съ каква готовность пъкъ тѣ отивали всички да се биятъ за свободата на родината може да се сѫди отъ писъмце, което Алексáндъръ Василевъ праща въ Плоещъ на татка си преди да замине съ другаритѣ си за България, гдето следъ като проявява най-голѣмо безстрашие, пада херойски въ Караесенскитѣ лозя и си намира тамъ гроба:

„Любезни и прелюбезни татко! Днесъ азъ отивамъ въ наща земя прадедана дето мои прадѣди сѫ обитавали. Тамъ ще мой мили татко да живѣе свободно.

Радостно ви оставямъ мили мой тате и да простите за добъръ пѫтъ цѣлувамъ ви рѫка съ Бога оставамъ. Сѫщо милитѣ мои братчета цѣлувамъ сладичку и да имъ напомнишъ за менъ дано постѫпятъ и тѣ по моя примѣренъ пѫть. Съ Богумъ прелюбозни мои родители. Съ Богумъ съ Богумъ мои тате и любезни братчета, вашъ синъ Александъръ Василевъ.

Границата на България юлий 6. 1868 г.“.

Не трогва ли ви това писмо като онова на Ботева до жена му и децата му?

„Следъ нашето поражение — казва Христо Македонски въ споменитѣ си — всѣкакви кавги и недоразумения можаха да се явятъ. И чудното е, че минахме само съ едно спречкване“. По поводъ сърдитата забележка на Димитъръ Захралията, че мѣстото не било добро, че щѣли да ги избиятъ, че трѣбвало да се обмисли по-добре по-нататъшното положение, Хаджията меко и тихо му възразилъ, че трѣбва да се покорява.

— Що се сърдишъ, бе Димитре — обажда се юначниятъ Божилъ отъ Ломъ — нали се клехме да умремъ? Не е ли това все едно де ще ни завари смъртьта?

— Престани да бъбришъ, защото краятъ нѣма да бѫде добъръ — прибавя храбриятъ Спиро Джеровъ, и съ това цѣлата препирня се свършва.

Раненъ смъртоносно, готовъ да умре за отечеството си, доблестниятъ Христо Дрѣновски, като вижда, че ще бѫде въ тежесть на своитѣ другари или пленникъ на неприятеля, моли Караджата да му даде отрова, за да посрещне по-скоро смъртьта. Караджата му я подава съ треперещо сърдце и съ сълзи на очи. Дрѣновски я взема и умира мирно и безропотно като древенъ стоически мѫдрецъ.

Раненъ сжщо така тежко, Папазоглу отъ Копривщица, подхвърля, наистина, неумѣстни натяквания на Хаджията. Другарьтъ му Божилъ, обаче, много добре му възразява, смѣейки се, че за всичко, що е самъ дирилъ, не сж му криви войводитѣ.

Случайно заблудили се или ранени юнаци, заловени като пленници, като Атанасъ Боздугански, Стефанъ Паневъ, Сава Силовъ и други, които увиснаха славно на бесилото, не само съ най-голѣмо достойнство, но и съ най-голѣма дързость отговарятъ на всички въпроси, задавани тѣмъ отъ турската сждебна власть. Тѣ не обвиняватъ когото и да било, не се разкайватъ за извършеното отъ тѣхъ, не страдатъ отъ станалото съ тѣхъ. Когато ги запитва сждебниятъ следователь знаятъ ли, че тѣхното деяние подлежи на смъртно наказание, тѣ всички хладнокръвно му отговарятъ, че сж знаели, и спокойно, както древнитѣ християни, хвърлени на лъвоветѣ въ римския циркъ Колизей, отиватъ срещу смъртьта.

Въ присжтствието на всички европейски консули, питанъ отъ Митхадъ Паша и Сабри, кой ги провожда на тая кървава сватба, единъ отъ плененитѣ юнаци отговаря:

— Провожда ни нашето собствено човѣшко достоинство — любовь къмъ свободата на отечеството, мжчи ни и не ни дава вече миръ вашето тиранство надъ насъ. Ние не щемъ прошка отъ васъ; всѣки българинъ днесъ, когато вземе оржжие въ ржка и се туря подъ народния прѣпорецъ, разумява се, че не ще да помисли за вашата прошка, но за смъртьта ви, или за смъртьта си; така стои на нашитѣ чела: свобода или смърть. Ние си сторихме отечествената длъжность, сторете и вие вашата тиранска“ (в. „Народность“, 8 декемврий 1868 г., бр. 3).

Хванатъ въ родното си село Шипка, дето бѣше отишълъ да вземе храна за другаритѣ си и лѣкове за раненитѣ, Стефанъ Орѣшковъ, осжденъ заедно съ другаритѣ си Христо Патревъ и Христо Милевъ Янъкътъ на смърть чрезъ обесване, има чудната, рѣдката въ подобни случаи съобразителность да заяви, че Патревъ не е виновенъ и че той насилствено го е заставилъ да тръгне съ него. Това негово заявление потвърдява и другарьтъ му Христо Милевъ Янъкътъ, и неговата благородна лъжа хваща мѣсто: турцитѣ, намѣсто на смърть, осжждать Патрева на заточение.

Отивайки къмъ бесилото, Орѣшковъ пѣе бунтовническа пѣсень: „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“. Като го забавятъ малко, той пита турцитѣ: „Защо ме бавите?“ Преди да се качи самъ на бесилката, Орѣшковъ се обръща къмъ своитѣ сестри, другаря си Христо Милевъ и своитѣ съграждани съ тия смѣли думи:

— Мили сестри! Недейте плака, че изгубвате брата си, понеже азъ като истински синъ на България си изпълнявамъ длъжностьта. Не плачете, казвамъ, азъ не отивамъ да умра, както мислятъ поганцитѣ, а да се родя, защото тѣлото ми ще се изгуби, а името ми — не! Сбогомъ, драги сестри и брате Христо!

Обръщайки се къмъ събранитѣ българи, той казва:

— Братя! Недейте гледа хладнокръвно къмъ единъ вашъ братъ, който нито е убивалъ, нито е кралъ, а е ходилъ да се бори за милото си отечество!

Като казалъ последно сбогомъ на всички, Орѣшковъ прикачилъ вжжето на шията си, ритналъ бъчовката, на която стжпилъ, и увисналъ, а мало и голѣмо се разплакало за преждевременната му смърть.

Не е ли това случай, който може да се намѣри само въ класическата древность?

Както вече се знае отъ печатни свидетелства отъ това време, Стефанъ Караджа умрѣ на 31 юлий 1868 год. отъ ранитѣ си и болестьта „тетаносъ“ въ тъмничната болница на гр. Русе. Той не бѣ обесенъ. Вмѣсто него увиснаха на бесилото и въ Русе, и въ Търново, и въ Стара-Загора и въ Котелъ — всѣки въ родното си мѣсто — много хванати ранени и едва живи негови другари. Това, обаче, не намалява нито заслугитѣ му, нито славата му. Както Хаджи Димитъръ заслужи най-хубавото творение на Христа Ботевъ и на българската книжнина, което знае и пѣе всѣки младъ българинъ, така и Караджата напълно заслужи една отъ Вазовитѣ поеми въ „Епопея на забравенитѣ“.

Като имаме предвидъ говореното отъ Стефанъ Караджа предъ Сабри паша, като вземемъ предвидъ и токущо приписанитѣ нему думи на Стефана Орѣшковъ, ние не можемъ да откажемъ правото на народния ни поетъ Ив. Вазовъ да вложи съ своята поетическа волность въ устата на Стефана

Караджа, най-типичния представитель на тогавашната безпримѣрна юнащина, трогаталнитѣ му предсмъртни слова, отправени къмъ цѣлия народъ и къмъ неговитѣ тирани:

Не съмъ азъ последенъ и не съмъ азъ първъ
Дето тъй умира. Българската кръвь
Рѣки ще се лѣе. Смъртьта или свобода!
Бѣснейте тирани, но живъ е народа!

Наближава вече голѣмия часъ
За бой, отмъщение, за смърть, за свобода.
Но ази умирамъ . . . Да живѣй народа! . . .

А цѣлата тая малка дружина отъ 120 души съ своята завидна участь можеше съ право да вдъхнови и Пенча Славейковъ, който влага въ устата на войводата имъ тия паметни думи:

Свобода въ гори и поля прогърмя!
И въ бащина свидна и свята земя
Възсталъ е вече гнетений народъ,
Възкръсна за новъ и свободенъ животъ!
Ний идеме помощь на тебъ да дадемъ,
Ний додохме тука за тебъ да умремъ
— За тебъ да умремъ!

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

VII. Библиография

1. **Панайотъ Хитовъ** — Моето пѫтуване по Стара-планина и животоописание на нѣкои български стари и нови войводи. Букурещъ, 1876.
2. **З. Стояновъ** — Четитѣ въ България на Филипъ Тотя, Хаджи Димитра и Стефанъ Караджа. Пловдивъ, 1885.
3. **Г. П. Русесски** — Сборецъ изъ живота на български по отлични мѫже. Стара-Загора, 1887.
4. **С. С. Бобчевъ** — Баба Рада, разказъ, списание „Наука“ Пловдивъ, 1881 г. (Год, I, кн. IV).
5. **Христо Милевъ** — Избиването на Хаджи Димитровата чета и черти отъ живота на Стефанъ Орѣшковъ и на Хр. Патревъ. Пловливъ, 1884.
6. **Христо Македонски** — Записки. (редиктирани отъ покойния Йорданъ Ивановъ). София, 1887.
7. **А. Теодоровъ-Баланъ** — Исторически материали. Периодическо списание на Б. К. Дружество. София, кн. XXXVII и XXXVIII, стр. 119.
8. **Балчо Нейковъ** — Стефанъ Караджа, исторически очеркъ. Списание „Свѣтлина“, год. I, кн. XII и год. II кн. I.
9. **Балчо Нейковъ** — Вѣченъ календаръ. Статии „Въ крепостьта Мара“ и „Сполукитѣ ми съ подобрение добитъка“, Кюстендилъ.
10. **Димитъръ Т. Страшимировъ** — История на Априлското възстание, т. I. Пловдивъ, 1907.
11. **Ив. П. Кючуковъ** — Записки. Сливенъ, 1890.
12. **Ст. Чилингировъ** — Стефанъ Караджа, София 1918.
13. **Д-ръ С. Табаковъ** — История на града Сливенъ. Часть II. София, 1924.
14. **Ил. С. Бобчевъ** — По кървавитѣ дири на славния подвигъ. 1868 г. Издание на книгоиздателство д-ръ Ж. Мариновъ. София 1929.
15. **Владимиръ Тодоровъ-Хиндаловъ** — Народни движения и възстания отъ предосвободителната епоха споредъ новооткрити турски официални документи. София, 1929.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

I Хаджи Димитъръ Асеновъ 3

II Стефанъ Тодоровъ Караджа 12

III Образуване на бунтовнишката чета въ 1868 год. 19

IV Походътъ и подвизитѣ на дружината 25

V Сравнителна характеристика на Хаджи Димитра и Стефана Караджа 38

VI Дружината на Хаджи Димитра и Стефана Караджа . . 52

VII Библиография 63

658—1930

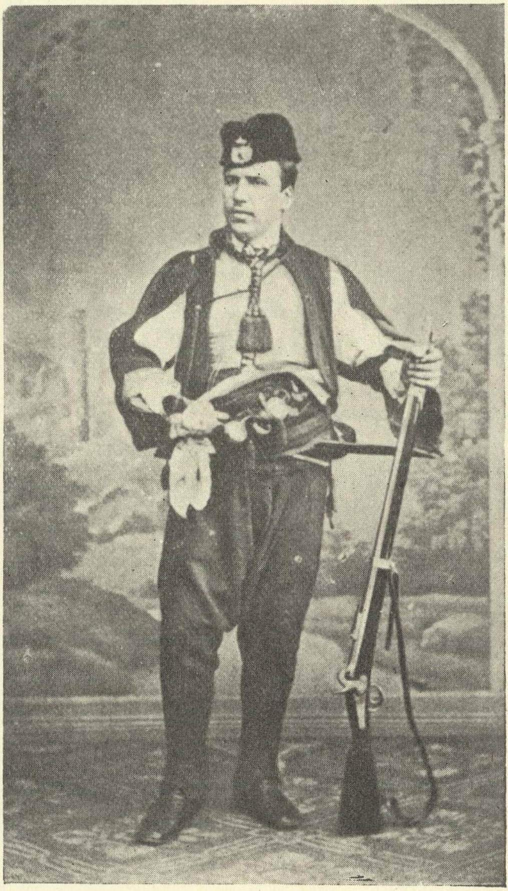

ВОИВОДА ХАДЖИ ДИМИТЪРЪ АСЕНОВЪ
отъ Сливенъ

ГРАДСКА-БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

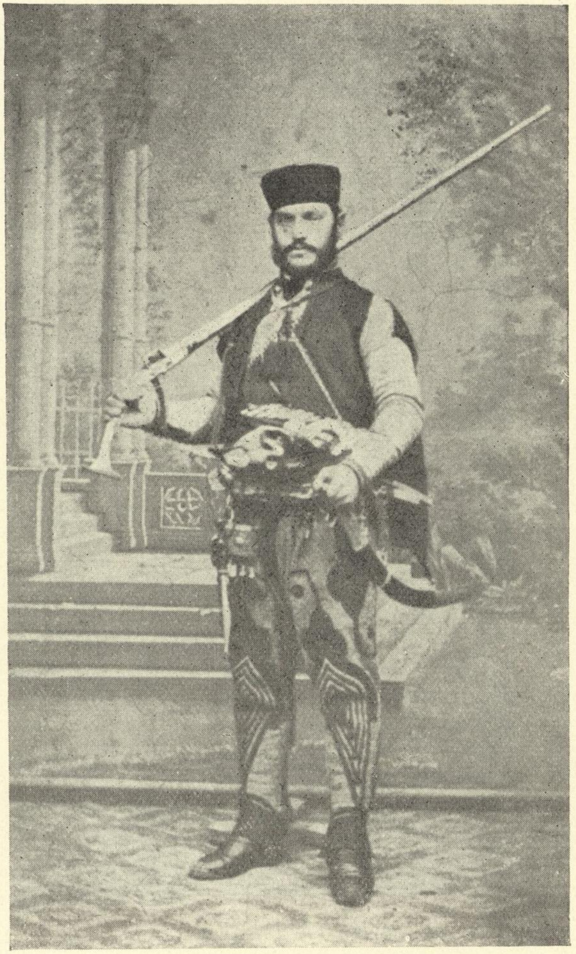

ВОЙВОДА СТЕФАНЪ ТОДОРОВЪ КАРАДЖА
(ТУЛЧАНЕЦЪТЪ)
отъ с. Ичме, сега Стефанъ Караджово, Елховска околия

Градска библиотека София

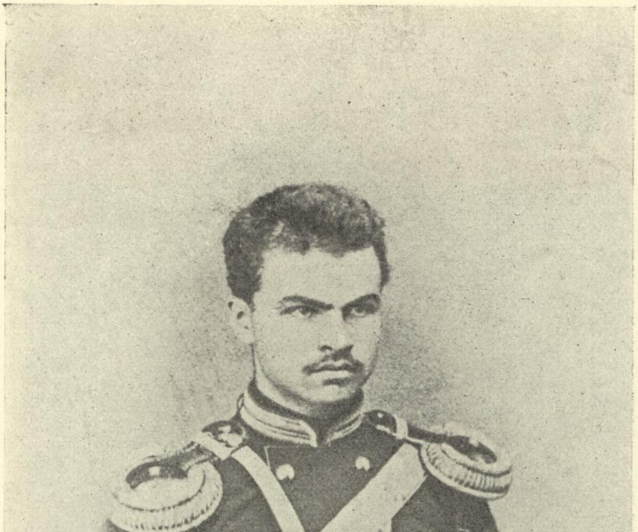

ВАНКО РАЙЧЕВЪ — ХРИСТОВИЧЪ
бивши поручикъ отъ руската войска, писарь на дружината

ГРАДСКА-БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

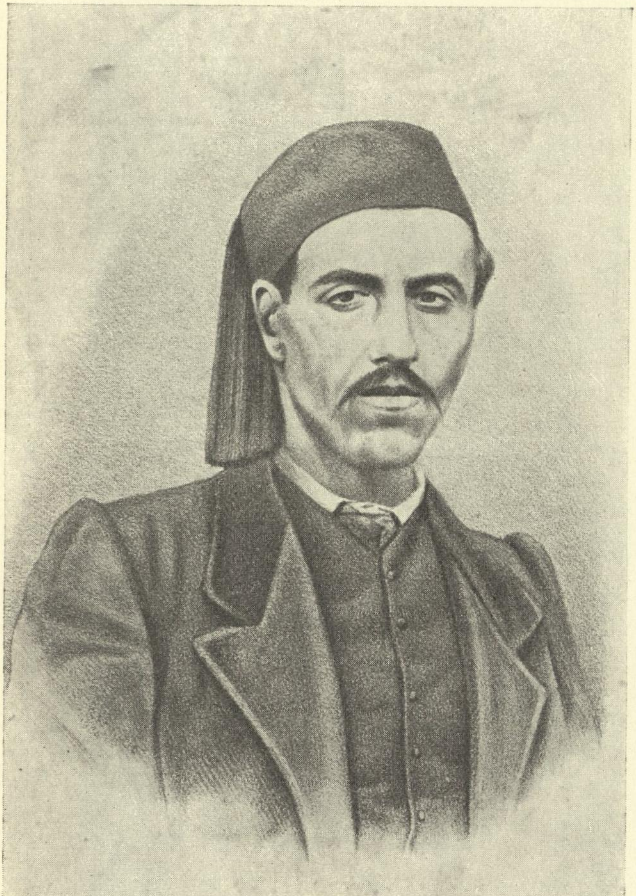

СПИРО ДЖЕРОВЪ ОТЪ БИТОЛЯ

БИБЛИОТЕКА · СОФИЯ

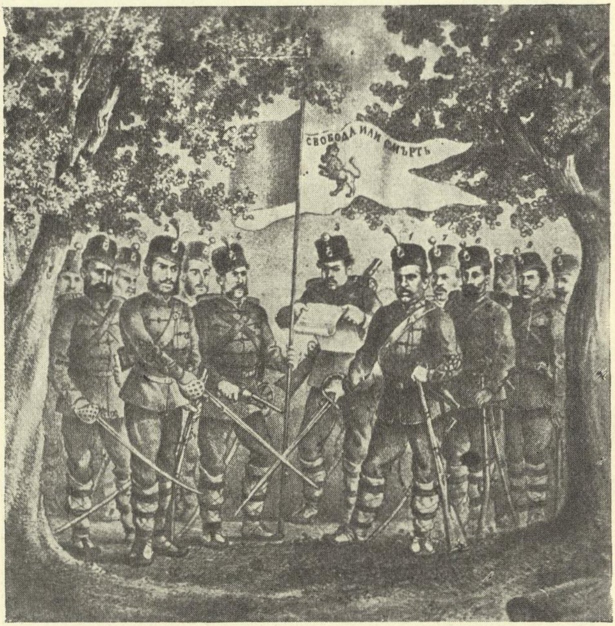
СВОБОДА ИЛИ СМЪРТЬ

СЪЗАКЛЯТИЕТО НА ДРУЖИНАТА
ПРЕДИ ЗАМИНАВАНЕТО Й ЗА БЪЛГАРИЯ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

СОФ. ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

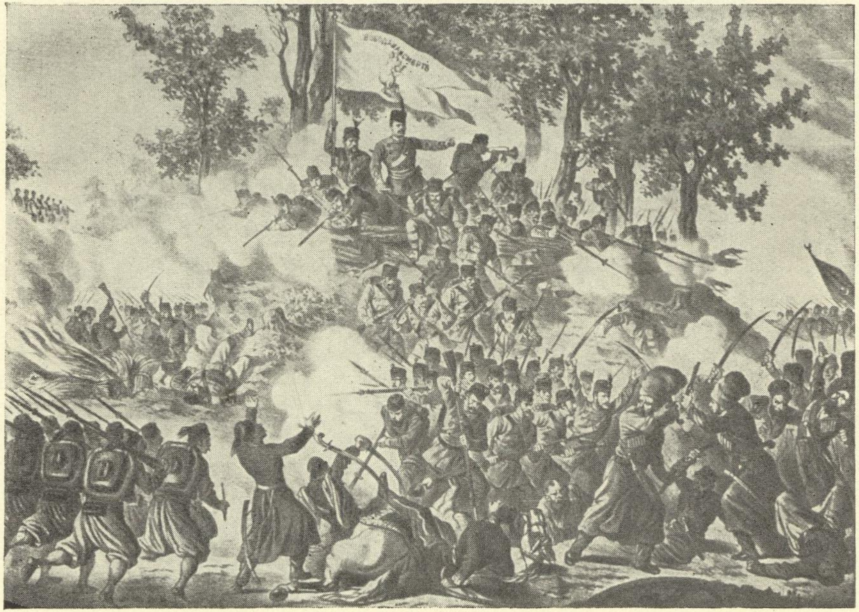

ВТОРАТА БИТКА ВЪ ДѢДО-ПАНОВАТА КОРИЯ

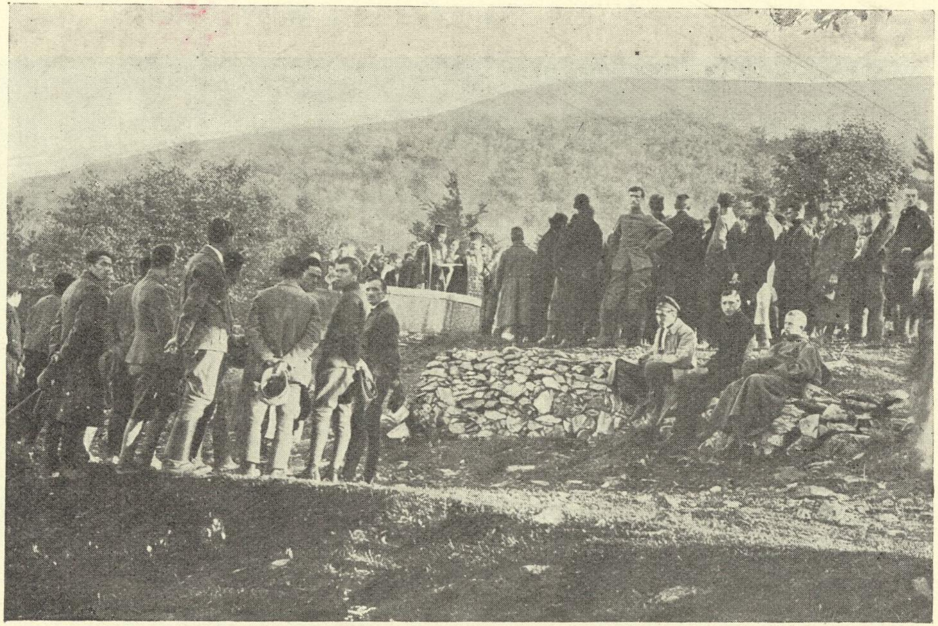

ПОКЛОНЪ НА „БУЗЛУДЖА“

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

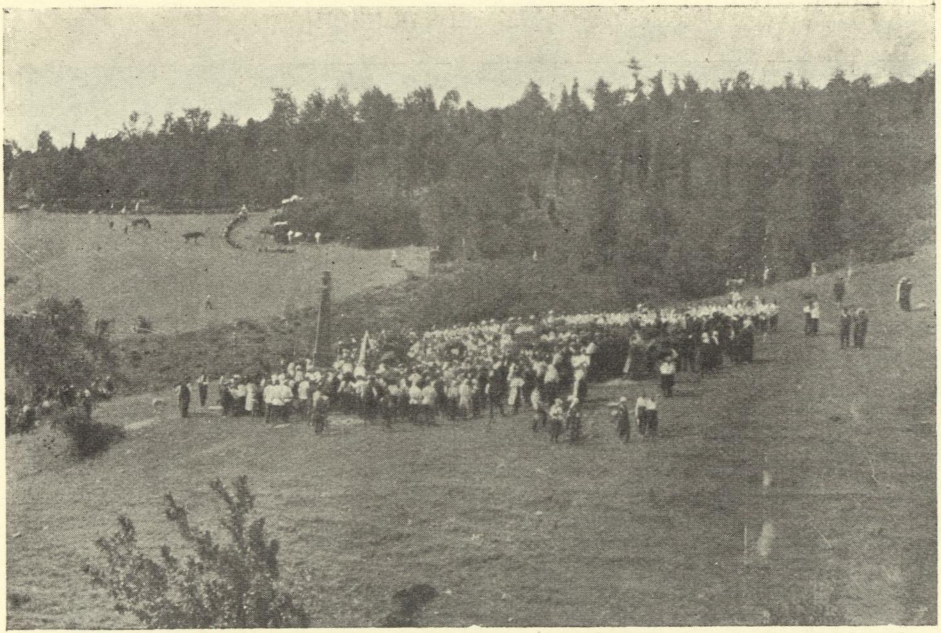

МОЛИТВА НА „КЪРВАВИЯ ДОЛЪ“

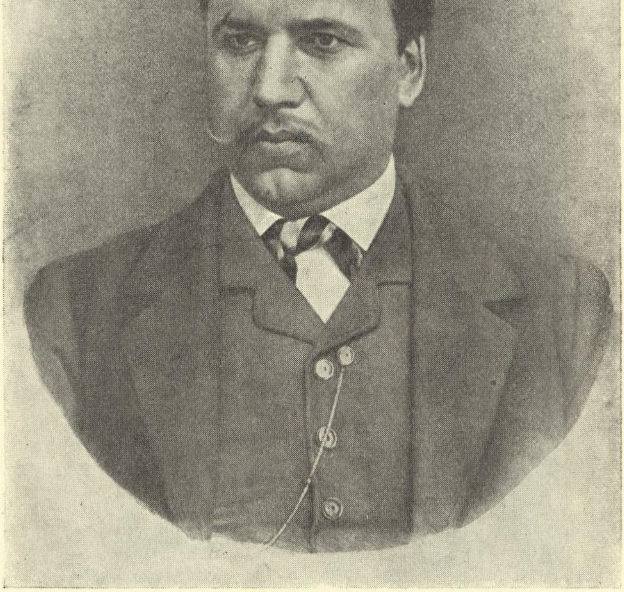

ХАДЖИ ДИМИТЪРЪ
както е ходилъ въ Ромъния

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

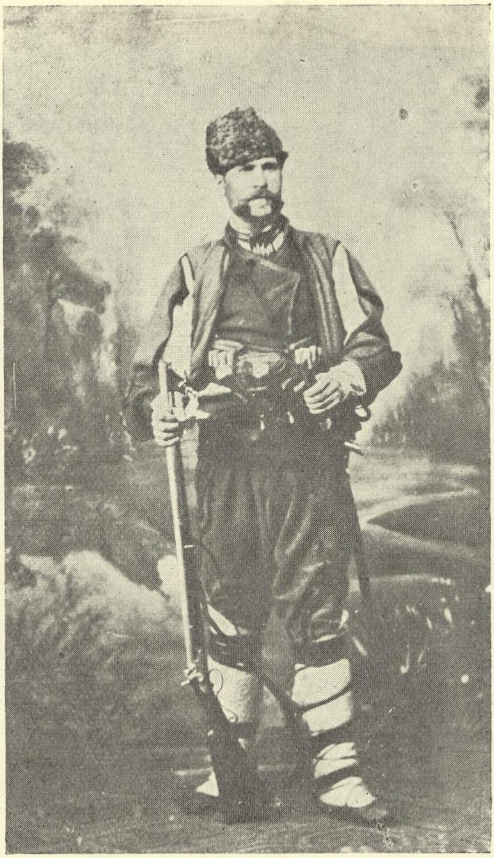

ДИМИТЪРЪ Н. ЗАХРАЛИЯТА,
знаменосецъ, отъ с. Черни носъ, Старозагорско

РАДСКА·БИБЛИОТЕКА

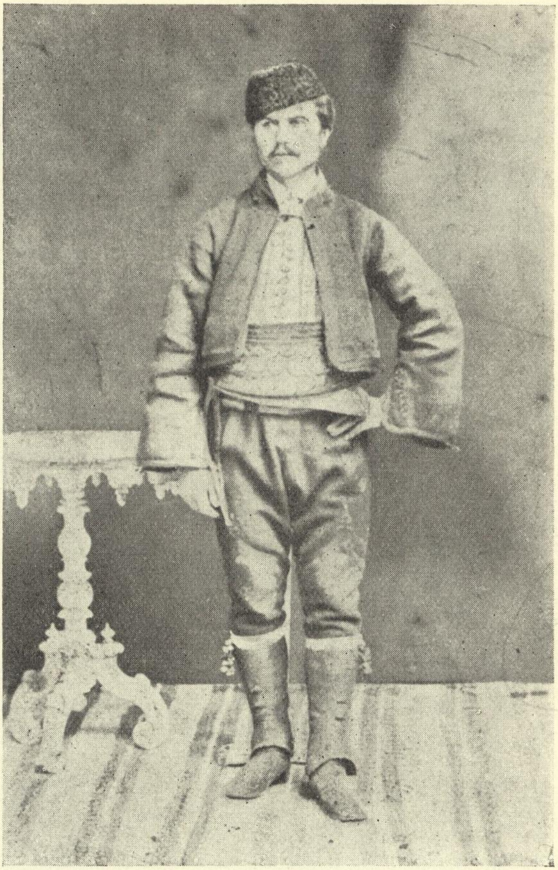

ЙЕРЕМИЯ ПЕТРОВЪ БЪЛГАРОВЪ
бивши войвода, отъ гр. Ломъ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

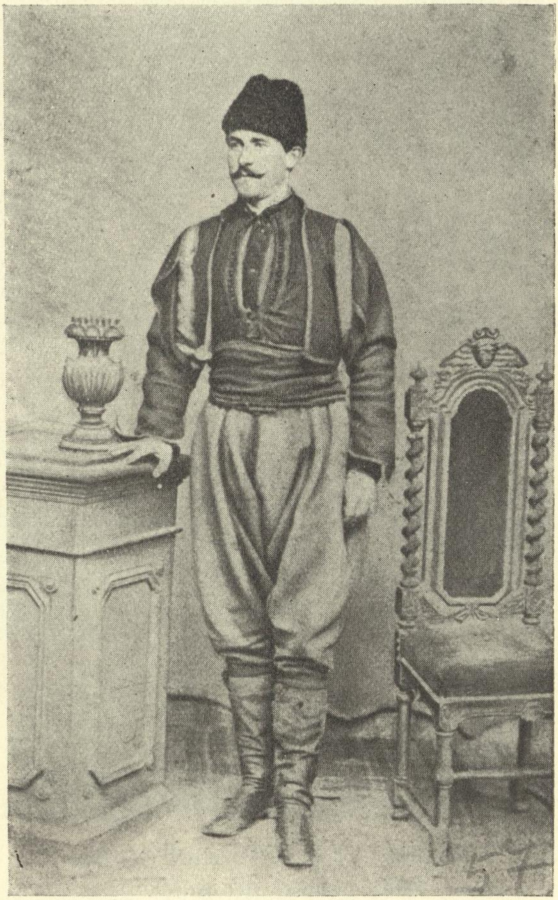

ХРИСТО НИКОЛОВЪ МАКЕДОНСКИ,
отъ с. Горни Тодоракъ, Кукушко

БИБЛИОТЕКА

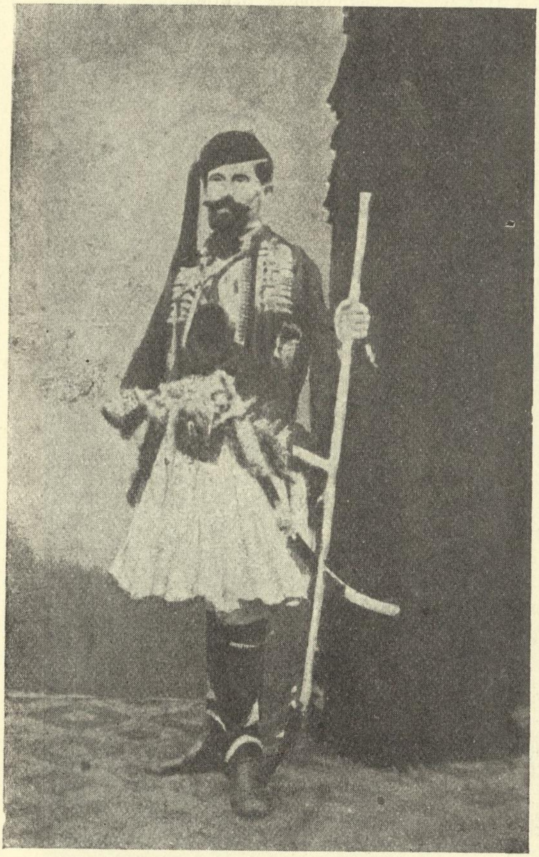

КОСТА ЕФТИМОВЪ,
бившъ войвода, отъ Габрово

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

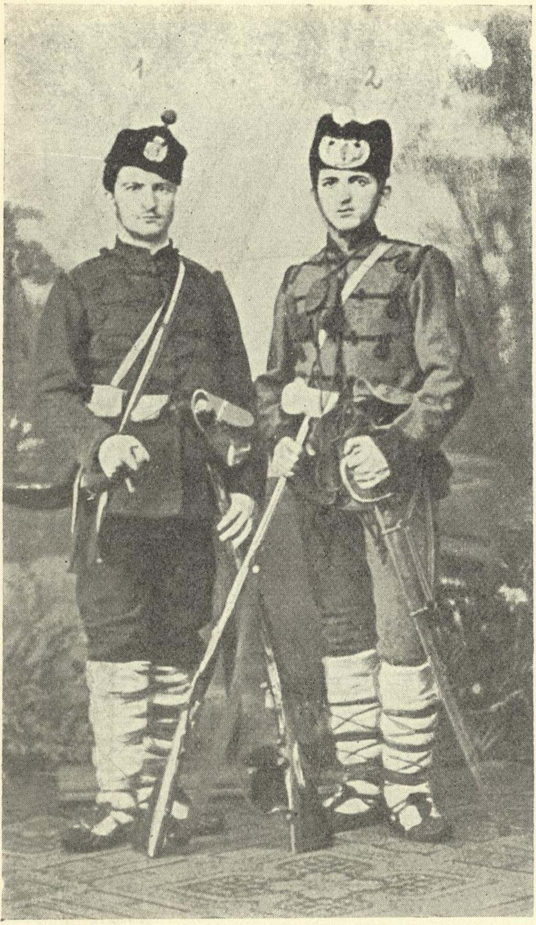

ЗЛАТЮ ПЕНЕВЪ ОШЕНСКИ отъ Трѣвна
и АЛЕКСАНДЪРЪ ВАСИЛЕВЪ отъ Плоещъ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ